

сб (арт)
3-430.

1945
9 МАЙ
1975
ЖЫЛ

МӨНКҮЛИККЕ
УНДЫЛБАС

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

МӨНГӨЛ ИККЕ УНДЫЛБАС

УЛУ ИЕНУНИНГ 30-чы ЫЛДЫГЫНА

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАП ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ 1975

С.С. (лит.) С (Алт.)
К-399
3-99

231897

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

К $\frac{70303-018}{м 138(03) - 76}$ 99-75

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1975 г.

КЕМ ДЕ УНДЫЛБАГАН, НЕ ДЕ УНДЫЛБАС

ТӨРӨЛИСТИҢ УЛУ ЈЕНҮЗИ

Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдары сүүген Төрөлистин историязын да эн каруулу ла күч өйлөрдиг бирүзи болгон. Ада-Төрөл учун Улу жуу Түндүк тегистин жаратынан ала түштүктеги Кавказтын мөңкүлеринин эдегина жетире төрү мун километрге чөйилген фронтто төрт жылга жуук, чокумдап айтса, 1418 түн ле түш өткөн.

Советский Союзтын ончо республикаларынын, ончо албатыларынын уулдары ла кыстары бир кижидий туруп, Коммунистический партиянын кычырузула, баштаганыла социалистический Төрөлистин жайымы, жүрүми учун улу тартыжуга көдүрилгендер.

Ада-Төрөл учун Улу жуу 1941 жылда таг эртен 22 июньда башталган. Ол күнде гитлеровский Германия бой-бойларына табару этпези керегинде жоптөжүни бузуп, жууны жарлабай ла СССР-ге кенетийин табарган.

Фашисттердин СССР-ди туй базарга 1941 жылда баштаган жуузы телекейлик реакциянын, империализмнин жайым сүүген албатыларды олжолоп, бактырып, оlorдын жөжөжин тоноорына ууландырган жуу болгон.

Гитлеровский фашизм бойына бактырып алган европейский ороондордын ийде-күчин СССР-ди жуулаарына ийип, баштапкы социалистический ороонды оодо согуп жоголторго амадаган. Большевистский Россияны, бистин орооннын политический ле экономический системазын жоголторго амадаганы өштүнин планынын идейный төзөлгөзи болгоны бүгүн бастыра телекейге жарт.

Оду: жыл мынан озо божогон жуу — советский социалистический

общественнын төзөлгөзинин бегин, онын экономический ле морально-политический ийде-күчин ончо јанынан ченегени болды. Ол эки башка общественно-экономический формациялардын — социализмнин ле капитализмнин, бой-бойлорына удурлашкан коммунистический ле буржуазный идеологиялардын јүрүмдүзин, чындыгын ле бегин ченешкен ой ло тартыжу болгон.

Агрессивный политикалу империалистический ороондор СССР-ге табару эдерге 5,5 миллион черүлү 190 дивизия, беш мунга шыдар јуучыл самолеттор, үч мунга шыдар танктар, бежен мун кирези минометтор ло өскө дө јуу-јепселдер ийгендер. Андый тын күчтү јуу-јепселдү черү капиталистический ороондордо онон озо качан да болбогон.

Коммунистический партия бастыра советский албатыны Улу Октябрьдын керегин, социалистический Төрөлисти корырына кычырган ла баштаган. Партиянын кычырузыла Ада-Төрөлис учун калапту тартыжуда јалтанбазын ла јана баспазын элден ле озо коммунисттер көргүскен.

Јуунын јылдарында КПСС-тин члендерине эки миллион кижки кирген, эки миллионго шыдар коммунисттер Төрөли учун јүрүмдерин бергендер. Јуу божоп, улу јенү көлерде, бистин партияда 5,9 миллион коммунисттер болгон.

Сүүген Төрөлинин јайымы учун јуулажарга фронтко 3,5 миллион комсомолдор барган. Фронтто кажы ла экинчи кижки коммунист эмезе комсомол болгон.

Удурумга олјолоткон советский јерлерде — өштүнн тылында 1943 јылда партиянын 24 обкомы, 370-нен ажыра округкомдоры, райкомдоры ла өскө дө партийный органдар иштеген. Олор өштүнн тылында партизандардын тартыжузын башкаргандар.

Коммунистический партия јуунын кату јылдарында јангыс ла фронттордын јуучыл операцияларын пландап башкарган эмес, је ороон ичиндеги албаты-хозяйствоны да башкараына јаан ајару эткен.

Иштейтен улусы ла специалисттери једишпес, материально-технический јеткилдеш коомой айалгада албаты-хозяйствоны башкарып, фронтко керектү продукциялар эдип аткараы јенгил керек эмес болгон. Онын учун јербойындагы партийный, советский органдар, ончо ишкүчиле јаткандар ат-нерелү иштегилеп, өштүни оодо согорына јаан болужын јетиргени КПСС-тин Төс Комитединин бу јуукта јараткан јөбинде чокум темдектелген.

Јуунын күч јылдарында Туулу Алтайда эки муннан ажыра коммунисттер иштегендер. Областьта партиянын он райкомдоры ла горкомы, 153 баштамы партийный организация, 82 партийно-кандидатский, 42 партийно-комсомольский группалар болгон. Коммунисттер ле ончо партийный организациялар Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандарын бириктирип, партиянын ла Башкарунын политиказын албатыга јартап, оларды јуу ойиндеги төс задачаларды јенүлү бөдүрерине баштагандар.

Ада-Төрөл учун Улу жуу башталган күн партиянын обкомынын бю-розы ла облисполком экстренный заседание өткүрүп, СССР-дин Верхов-ный Советинин Президиумынын Указы аайынча мобилизация өткүрери керегинди сурак шүүшкендер. Ол ок күн областьтын ончо аймактары жаар партийно-советский актив атанган. Олор ол ло 22 июньда коллектив-тер сайын жуундар, митингтер өткүргендер. Темдектезе, город ло Майма аймакта жуундарда ла митингтерде жуунын баштапкы ла күнинде 6000 кижжи, Кош-Агашта — 1100, Көксуу-Оозы аймакта — 8789 кижжи турушкан.

Жуунын баштапкы ла күнинде «Электрометалл» промартельде өткөн митингте коммунист Вишневский, партийный эместер Ильин, Пешков, Федотов, Стругов, Анисимов ло өскөлөри де фронтко эмди ле аткарзын деп бойларынын күүн-табыла бичиткендер.

1942 жылда бистин крайда Баштапкы Алтайский добровольческий бригада төзөлип турарда, Туулу Алтайдан 1168 заявление берилген, ол тоодо 231 үй кижжи бригадала кожо тургуза ла фронтко ийзин деп сурап бичигендер.

1943 жылдын учына жетире фронтко Туулу Алтайдан 26596 кижжи, ол тоодо бир мун үй улус атангандар.

Областной партийный организация жуунын жылдарында фронтко 1572 коммунист ле 7320 комсомолдор ийген.

Туулу Алтайдын жирме үч жалтанбас уулдары Ада-Төрөл учун Улу жууда фашистерле ат-нерелү тартышканы учун Советский Союзтын Геройлары деп ат-нере алгандар. Олордын тоозында И. З. Шуклин, С. В. Тартыков, Т. И. Паршуткин, С. В. Налимов, М. Ф. Маскайкин, Пимен Ноговицин, А. Н. Ленкин, Кыдран Туганбаев ле онон до өскөлөри.

Бистин областьтын уулдары ла кыстары Ленинградты, Москваны, Сталинградты ла орооннын өскө дө городторын ла журттарын корулаар ла жайымдаар тартыжуларда, анайда ок Чехословакияны, Польшаны, Болгарияны, Румынияны, Югославияны фашистерден жайымдаар жуулар-да ла өштүни учына жетире оодо соккон ло Берлинди алган жууларда ат-нерелү жуулашкандар. Олордын ады-жолун бу жуунты-бичикте өскө авторлор адап, jakшы темдектегендер.

Ада-Төрөл учун Улу жууда ат-нерелү турушканы учун Туулу Алтайдан 6870 кижжи башкарунын бийик жуучыл кайралдарыла кайралдаткандар.

Социалистический идеология, төрөл ороонун корыыры керегинде ленинский идеялар фронттогы жуучылдарды, партизандарды ла под-польщиктерди, тылдагы ишкүчиле жаткандарды ат-нерелү тартыжуга ла ишке көдүрген.

Советский албатынын өткөн жуудагы подвигтери үргүлжиге ундылбас. Советский албатынын андый ат-нерелү керектериндий керектер те-лекейдин албатыларынын историясында мынан озо качан да болбогон.

Советский албатынын фронттогы ла тылдагы ат-нерелү тартыжузын

Бийик темдектеп, Коммунистический партия ла Башкару 13 миллион кижиге јуучыл ордендер ле медальдар бергендер. 11603 черүчилге Советский Союзтын Герои деп ат-нере берилген, ол тоодо 104 кижиге эки катап, Г. К. Жуковко, И. Н. Кожедубка ла А. И. Покрышкинге — үч катап, Јуунын кийнинде Г. К. Жуков Советский Союзтын Герои деп ат-нерени төртинчи катап алган. Советский Союзтын Геройларынын тоозында јети мунг комсомолдор ло комсомолдо таскаган черүчилдер. Ончо Геройлордын тоозында советский албатынын јүс башка национальностыту уулдары ла кыстары бар.

Јуунын јылдарында тылда иштегендерден 204 мунг кижиге ордендерле, медальдарла кайралдаткан, ол тоодо 199 кижиге Социалистический Иштин Герои деп бийик ат-нере алган. Он алты миллион ишкүчиле јаткандар «Ада-Төрөл учун Улу Јууда ат-нерелү ижиге учун» деп медальдарла кайралдаткандар.

Төрөлистин јайымы учун ат-нерелү тартыжуда ишмекчилер ле колхозчылар, албатынын интеллигенциязы, комсомолдор ло јашөскүрим — ончолоры канын ла јүрүмин карамдабай јенү учун тартышкандар.

Бистинг албатыга Јенү бойы келген эмес, онын баазын кемјирдег болгой, чүмдеп айдарга сөс тө јетпес. Јууда јирме миллион советский кижиге корогон. Ол тоодо, фашисттер удурумга олјолоп алган јерлерде алты миллион амыр-энчү отурган карган-тижендерди, үй улустарды ла балдарды јоголткон, төрт миллионног ажыра улусты каторжный иштерге апаргандар.

Ороныста миллиондор тоолу энелер, адалар, келиндер ле өскүстер јууда божогон адалары, энелери, уулдары учун эмдиге ле кунугып, јүректери сыстап, көстөринин јаштары мелтирешкенче. Олорды, Төрөли учун јүрүмин бергендерди, тирү арткандар, јуудан јанбагандардын бала-барказы, бүгүнгиге јиит үйе качан да ундыбай, ада-энелеристинг, ака-јестелеристинг јүрбеген јүрүмин јакшы јүрүп, эрчимдү ишле, јакшы үредүле, ырысту јүрүмле агару керегин керестеер учурлу.

Гитлеровский каршучылар јангыс ла миллиондор тоолу советский улустын јүрүмин апарган эмес, олар сүүген Төрөлистинг 30 процент байлыгын оодып-чачып, јаан материальный каршу јетиргендер. Бис оны база ундыыр учурыс јок.

Фашисттер 6 миллион тураларды жемирип, 25 миллионго шыдар улусты айлы-јурты јок артырган. Олар 32 мунг промышленный предприятиелер, 65 мунг километр темир јолдор, темир јолдын 4100 станцияларын, 14 мунг күрлер оодып, 16 мунг паровозтор ло 428 мунг вагондор апаргандар. Олјочылар 40 мунг больницалар, 84 мунг школдор, техникумдар ла институттар ооткон.

Оштү анчадала орооннын јурт хозяйствозына сүрекей јаан коромјы јетирген: 98 мунг колхоз, 1876 совхоз, 2890 МТС јайрадылган, албатыны куруга артырып, бар јок ашты, јети миллион јылкы малды, 17 миллион

уйларды. 20 миллион чочколорды, 27 миллион кой-эчкини, 110 миллион куштарды олжочулар бойынын јерине апаргандар.

Откөн калапту јуудагы бистин Јенүбис — тегин учурал эмес. Бу јенүни биско социализмнин исторический јендирбес ийдези јеткилдеген. Јенүбистин тос тазылдары социалистический экономикада, общество-быстын социально-политический ле идейный бирлигинде, СССР-дин албатыларынын бузулбас најылыгында, оло Коммунистический партияны күреелей бек бириккенинде, советский черүчилдеристин ат-нерезинде ле јалтанбазында. Төрөлистин Улу Јенүзинин тос тазылы Коммунистический партия чындык башкарганында.

«Советский албаты ла онын јенүчил Јуу-Јенселдү Ийде-Күчтери Коммунистический партияга башкартып, гитлеровский Германияны ла онын сателлиттерин оодо соккон, социалистический Төрөлинин јайымын ла кемнен де камаан јок болорын корып алган, јайымдаачы улу учурлу керегин ле бойынын интернациональный молјузын ак-чек бүдүрген. Германский фашизмнин телекейди бийлеп аларга умзанган јолын туй буудактаган тос ийде-күч бистин ороон болгон, ол јуунын эн ле күч ле уур түбегин бойынын күчиле өдүп, гитлеровский Германияны ла милитаристский Японияны оодо согорында тос учурлу керектерди бүдүрген» — деп КПСС-тин Тос Комитединин «1941—1945 јылдардагы Ада-Төрөл учун Улу јууда советский албатынын Јенүзинин 30-чы јылдыгы керегинде» јобинде јолду темдектелген.

Ада-Төрөл учун Улу јууда фашизмди оодо согуп јенгени — Улу Октябрь баштаган революционный кубулталарды империализм токтодып болбозын, ол социализмди оодо согуп болбозын, ол историянын ичкери алтаган колөсозин токтодып, тескери айландырып болбозын керелейт.

Одус јыл мынаг озо једип алган јенүнин шылтазында социализмнин телекейлик системазы тазылгон, империализмнин телекейлик колониальный системазы онон ары јайрадылган. Телекейлик национальный јайымданар движение там тыгып, ишмекчи ле коммунистический движениелер онон ары элбеп ле тыгыганы јер-телекей ўстинде јарлу.

Бис, одус јыл амыр-энчү айалгада јуртап, коммунизмнин материально-технический базазын тазып јадыс. Советский албаты КПСС-тин Программазын, XXIV съездинин јопторин јүрүмде бүдүрерге амадап, эрчимдү ижиле сүүген Төрөлинин экономиказын онон ары тыгыдарына бастыра күчин ууландырат.

Б. АЛУШКИН,
КПСС-тин Горно-Алтайский обкомынын качызы.

ОЛОР ТӨРӨЛИС УЧУН ЈУУЛАШКАН

«Бистин албатынын өткөн жолу улу, ат-нерези улу. Ол керектер келер үйелерге, жайымнын жолында турган бастыра улуска үргүлжиге жозок болор». («Улу Октябрьский социалистический революциянын 50-чи жылдыгына белетенери керегинде» КПСС-тин Төс Комитетинин ббинег).

Ада-Төрөл учун Улу жууда фашистский Германияны совет албаты жетгенинин 30-чы жылдыгы быыл 9 майда темдектелип жат. Бу жуу бистин ороонго, чындап та, агару ла бастыра албатынын тартыжузы болгон. Жуу башталарда, советский улус Төрөлин корыырга жаанду-жашту тен туруп чыккан. Орустар, украиндер, белорустар, таджиктер, узбектер, казахтар, татарлар — Советский Союзтын жүзүн-башка укту ончо улузы жууга кожо баргылаган.

Бийик ле жакшынак амадулар Советский Черүний жуучылдарын ла командирлерин жалтанбай жуулажарына көдүрген. Бистин орооннын жуучылдары ла бастыра ишкүчиле жаткандары фронтто ло тылда турумкай тартышкан ла улу керектер эткен шылтузында бис эн күчтү калжу-казыр өштүни женип чыкканыс.

Жуу башталарда ла, бистин областтан мобилизация аайынча алылган улусла кожо жүстер тоолу улус жеткерлү өштүге удурлажа жуулажарга бойларынын күүниле атанган. Көп улус военкоматтан повестка келерин сакыбай, бойлары келгилеп, тургуза ла фронтко аткарзын деп некеп тургандар.

Черүний уchedынан чыккан жажы жаан эмезе кенеген көп улус база военкоматтарга келгилеп, фронтко сурангылап туратан. Олорло коштой жажы 18-ке жеткелек уулдар ла кыстар анчадала көп угузу бичиктү келетендер. Жуунын баштапкы күндеринде Горно-Алтайск городто 12-чи школдын үренчиги, 15 жашту комсомол Толя Исаков фронтко ийзин деп суранган. Эки жыл өткөн кийнинде, Толянын амадузы бүткен — ол фронтто фашисттерге удурлажа күүн-кайралы жоктон жуулажа берген. От-калапту жуу-согушта өлгөн Исаков Анатолийдин кайралы — Ада-Төрөл учун жуунын экинчи степеньдү ордени — Горно-Алтайсктагы областной музейде эмдиге жетире кереестелип жатканча. Андый темдектер ума жок көп.

Жуунын жылдарында бистин областтан Советский Черүге 36 мунган ажыра кижжи атанган. Баштапкы эки жарым жылдын туркунтына фронтко

20 мунган ажыра кижиге, ол тоодо партиянын 1250 члени ле кандидады атангандар.

Ада-Төрөл учун Улуу жуунун фронтторунда Сибирьден барган бөлүктөрдүн ле биригүлөрдүн (полктордун, бригадалардын, дивизиялардын) жуучыл магы жарлалган. Олордо Туулу Алтайдын көп улузы жуулашкан.

Жуунун баштапкы күндөрүндө Сибирьдө тзззлгн 107-чи стрелковый дивизиянын жуучылдарынын ортозында Туулу Алтайдын улузы көп болгон. Дивизия тзззлп божогонына учурлай өткн митингтин резолюциясында мынайда айдылганы бар: «Бис калжу-казыр өштүгө удурлажа жуулажарга белен. Онын учун бисти бүгүн ле фронтко аткарзын деп, округтык военный Советин сурап турубыс». Митингтин кийинде партиянын ле комсомольский организацияларга көп тоолу жуучылдардан ла командирлерден олорды партияга ла комсомолго алзын деп сураган заявлениелер келери башталган.

Төртүн бир жылдык коркушту күзи келди. Оштү орооныстын жаан учурлу тзс жерлерин жуулап алган. Фашисттердин черүлери Ленинградтын ла Москванын жанына жууктап келгендер. Төрөл ороонун тзс городын — Москваны өштүден корулап аларга бастыра ийделер жуулган. Жагыс ла Сибирьдеги военный округта 1941 жылда күскиде тзззлгн 12 дивизия Москваны ла Ленинградты корыырына аткарылган. Ол тоодо 508-чи артиллерийский полк Алтайский крайдын улузынан тзззлгн. Москваны корыырында турумкайын көргүскени учун 1942 жылда январь айда бу полкты гвардиянын 15-чи полкы деп адаган. Ол ок күндөрдө Алтайдан барган көп улус жуучыл ордендерле, медальдарла кайралдалган. Бу полкто жуулашкан Туулу Алтайдын көп жуучылдары база бийик кайралдар алдылар.

Москваны ла Ленинградты корыыры учун турумкай жуулашкан улус В. Ф. Аксенов, И. В. Апенышев, Г. А. Брагин, Ф. К. Данилов, М. М. Дымов, В. Д. Ерохин, В. Ф. Замятин, И. В. Клешов, А. Р. Кузнецов, В. Т. Львов, П. И. Лямкин, В. П. Марков, Н. С. Лазебный, И. П. Парфенов, Ф. П. Попов, В. Н. Рузанов ло өскөлөри де.

Генерал И. Панфиловтын 316-чы дивизиясында Кан-Оозы аймактан барган Митин Иван Васильевич баатыр кептү жуулашкан. Дубосеково станциянын жанында өштүнүн танкын оодо адала, онго шыдар фашистти короткони учун Митин Кызыл Чолмон орденле кайралдалган.

Фашисттердин олжочыл черүзиле от-калапту жуу-согуштарда Туулу Алтайдан барган мунгар тоолу улус жалтанбастан жуулашкан. Олордон жети мунга шыдар кижиге ордендерле, медальдарла кайралдалган, 23 кижиге Советский Союзтын Геройынын бийик ат-нерези адалган.

Сталинградта от-калапту жуу-согуш жарым жылдын туркунына бир де минутка серибей өткн. Экинчи телекейлик жуунун историясында эн калапту бу жууда Туулу Алтайдын көп улузы турушкан. Олордын тоозында

А. С. Дьяков, И. А. Ивлев, Н. П. Казагачев, И. И. Казанцев, А. Ш. Кандраков, В. Н. Кумандин, А. Е. Булышев, П. И. Николаев, П. Г. Тундубашев, И. А. Хохлов, Б. К. Ыжыков, А. Э. Тундинов ло өскөлөри де.

Сталинградтагы жуу-согушта Турачак аймакта Удаловка журттын колхозчызы, азыйда гражданский жууда эрчимдү турушкан Трофим Михайлович Шестаков база калапту жуулашкан. Жууларда жалтанбазын ла турум-кайын көргүскени учун ол Кызыл Чолмон орденле, көп медальдарла кайралдалган.

Горно-Алтайскта 6-чы шкодо үренген старший лейтенант Илья Шуклинин эткен мактулу кереги үргүлжиге ундылбас. Бу жалтанып коркырын билбес артиллерист Сталинградта Волга жаар өштүни өткүрбей ат-нерелү жуулажып, батареядан арткан сок жагыс орудиеле өштүнин 14 танкын жоготкон. Украинанын телкем чөлдөринде өткөн жуулардын бирүзинде Илья Шуклин бойынын жүрүмин Төрөли учун берген. Советский Союзтын Геройынын ат-нерези ого өлгөн кийнинде адалган. Ярлу советский писатель К. Симонов Илья Шуклинин героический жуулашканы керегинде жаан очерк бичиген.

Днепр сууны кечеринде жалтанбазын ла баатыр кебин көргүскени учун Советский Союзтын Геройынын ат-нерези Горно-Алтайск горөд-тын партийный организациязында өскөн майор Гордополов Геннадий Дмитриевичке, Көксуу-Оозынын комсомолы, лейтенант Харитошкин Василий Ивановичке, Кан-Оозы аймакта Тураты журтта өскөн рядовой-лорго — Тугамбаев Кыдран Александровичке ле Елеусов Жанибек Ака-товичке, Көксуу-Оозынын колхозчызы Ермолаев Феогент Филипповичке адалган.

Днепр суунын жараттарында анайда ок Горно-Алтайск городто жур-таган артиллерист Космынин Георгий Николаевич ат-нерелү жуулашкан. Бир тын жууда ол бойынын орудиезинин жуучылдарыла кожо өштүнин танктары табарып келгенин үч катап токтодып, кайра сүрген. Бу жууда өштүнин 12 танкы оодо согулган. Бу жуу учун Георгий Николаевич Кызыл Маанынын ордениле кайралдалган. Онын кийнинде жуулашканы учун нөкөр Космынин Г. Н. Ада-Төрөл учун жуунын экинчи степеньдү ордени-ле, Мактын 3-чи степеньдү ордениле, көп жуучыл медальдарла кайрал-даткан.

Жуунын фронтторында көп ат-нерелү керектерди Турачак аймакта Дмитриевка журтта өскөн, жалтанарын билбес кайучы коммунист Михаил Филиппович Маскаев эткен. Онын эткен керектерин Советский Союзтын Геройынын Алтын Чолмоны, он бир орден ле медаль керелейт.

Жуунын фронтторында Ондойдо журтаган старший лейтенант комму-нист Иван Ильич Семенов баатыр кептү жуулашкан. Бу жалтанарын билбес артиллерист-офицерге өлгөн кийнинде Советский Союзтын Геройынын ат-нерези адалган.

Ат-нерелү көп керектерди Майма аймакта Никольский журтта өскөч,

атту-чуулу снайпер Семен Владимирович Тартыков эткен. 1944 жылда январь айда Семен Тартыков бойынын жүрүмин берип, оштунин танктарынын табарузын үскен. Ого анайда ок өлгөн согында Советский Союзтын Геройынын ат-нерези адалган.

Туулу Алтайдан фронтко барган жуучылдардын магын Көксуу-Оозы аймактын колхозчызы Тимофей Иванович Паршуткин ле Шебалин аймакта болгон «Горный Алтай» колхозтын председатели Сергей Венедиктович Налимов көптөткөндөр. Жууларда көргүскен ат-нерези учун олорго Советский Союзтын Геройынын ат-нерези адалган.

Жуулажып билери, жалтанбазы ла жуучылы учун Советский Союзтын Геройынын бийик ат-нерези анайда ок Майма аймактан барган Михаил Михайлович Стяжкинге, Көксуу-Оозы аймактын кижизине Пимен Наговицинге, Кан-Оозы аймакта «Жаңы жүрүм» колхозтын колхозчызы Темиррей Казаковко адалган.

Жууларда ат-нерелү турушканы учун Кан-Оозында журтаган Головин Владимир Прокопьевич Кызыл Маанынын эки ордениле, Ада-Төрөл учун жуунын ордениле, Кызыл Чолмон орденле, көп медальдарла кайралдалган. Горно-Алтайск городтын кижизи Вениамин Владимирович Чевалков Ада-Төрөл учун Улу жуунын фронтторында сүреен тын жуулашканы учун Мактын үчинчи, экинчи ле баштапкы степеньдү ордендериле кайралдалган. Чевалков В. В. — Мактын орденинин толо кавалери.

Мактын орденинин эки степениле (үчинчи ле экинчи) Оңдой аймактан — А. К. Булгаков, Турачак аймактан — Б. И. Пустогачев, Шебалин аймактан — Т. Ч. Бедоткин, Кош-Агаш аймактан — П. С. Яблонский кайралдалган.

Жуунын узун ла күч жолыла Кош-Агаш аймакта Ак-Тал журттын колхозчызы Карманов Чагандай өткөн. Фашисттердин фронтун өдүп, оштунин терек тылына једип, «тил» тудуп алып, ойто јанып келетени Чагандайга јаан јеткерлү, је темиккен керек болгон. Төрөли алтай уулдын тын жуучылын бийик темдектеп, оны Кызыл Маанынын, Кызыл Чолмон, Мактын үчинчи степень ордендериле, көп жуучыл медальдарла кайралдаган.

Танктарла тартыжып, олорды јоголтып билерин Кош-Агаш аймакта ыраак Төбөлөр журттан барган Кычмет Нуртазанов көргүскен. Бир калапту жууда баштап келип јаткан «тигр» танкты Кычмет бойынын орудиезиле өртөй адып ийерде, өскөлөри качып жүре бергилеген. Ол кереги учун Нуртазанов Кызыл Чолмон орденле кайралдалган.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында бойлорынын жалтанбазын, јана баспазын ла калаптузын Туулу Алтайдын јакшынак кыстары база көргүскендер. Бистин областьтан көп кыстар анчадала крайда төзөлгөн 232-чи дивизияда жуулашкан. Олордын ортодо Лениннин орденин ле беш жуучыл медаль тагынган Е. А. Карпунина, Ада-Төрөл учун жуунын экинчи степеньдү орденин ле јети жуучыл медалин тагынган С. Н. Щепи-

на, Кызыл Чолмон орден ле төрт јуучыл медаль тагынган П. П. Шамрина, беш јуучыл медальду А. Ф. Бочарова, Кызыл Чолмон ордендү ле апты јуучыл медальду М. Ф. Комарова ла өскөлөри де.

Олор ончозы санинструкторлор болгылайла, өштүнинг урулып турган болбаларынан ла окторынан јалтанбай, шыркататкан јүстер тоолу јуучылдардын јүрүмин аргадап алган улус.

Серафима Никифоровна Щепина полктын командиринин — Советский Союзтын Геройы майор Васильевтин тынын корып алган. Јууда јалтанбазын көргүзип, кату ла јеткерлү айалгада өскө кыстарга турумкай јозогын Туулу Алтайдын кызы, санитарный взводтын командиринин болушчызы Антонина Алексеевна Решетова көргүскен. Ол көп катап өштүнинг тылын кайып јүрген, солдаттарды атакага көдүрген, эки катап шыркататкан, Кызыл Чолмон орденле, көп јуучыл медальдарла кайралдаткан. Јуунын кийинде Антонина Алексеевна көп јылдардын туркунына Улаган, Себи-Оозы јурттардагы больницаларда медсестра болуп иштеген.

Бу ок 232-чи дивизияда Эликманардан Таян Лямкина, Саша Сакилова, Лиза Куранакова, Шебалиннен Зоя ла Ира Шадриналар, Катя Стафурская, Маймадан Таян Липаева, Турачактан Саша Щетинина, Кызыл-Өзөктөн Ира Заварзина ла өскөлөри де јуулашкандар. Олор ончозы төр: ордендү 232-чи стрелковый дивизияда Воронежтен Чехословакияга јетире јуулажып баргандар.

Өскө дө полктордо ле дивизияларда Туулу Алтайдын көп кыстары санинструкторлор, медсестралар, врачтар, снайперлер, связисттер болуп јуулашкандар.

Јуунын јылдарында шыркататкан көп јуучылдарды врач-коммунист Валентина Михайловна Любушкина эмдеп јаскан, ол эмди де Горно-Алтайск: городтын общественный јүрүминде эрчимдү турушканча. Өштүнинг ондор тоолу солдаттарын ла офицерлерин снайпер Зинаида Васильевна Полякова бойынын чечен окторыла адып кырган.

Јалтанарын билбес связистка болгонын Фаина Андреевна Апенышева көргүскен. Тын јуу болуп турган өйдө Апенышева фашистердин кайучызы радио ажыра бойынын самолеттарына ла артиллериязына бомбалайтан ла адатан јерлерди айдып турганын билип туткан.

Ада-Төрөл учун Улу јууда анайда ок Р. А. Вилисова, К. Г. Тодогошева, А. Ф. Саруева, Т. А. Березовская, Р. М. Ильина, Г. Д. Лазебная, Е. Г. Казанцева, К. Г. Солюкова, Е. М. Пьянова, С. Т. Козлова, Н. Ф. Долгих, Л. В. Афанасьева, В. В. Дуванова, Д. В. Попова, А. Ф. Суслова ла өскөлөри де јуулашкандар. Олор ончозы башкарунын кайралдарын алгандар.

Јаңыс ла фронттордо эмес, ја анайда ок фашистердин черүзинин терек тылында орустарла, украиндерле, белорустарла, бистин Төрөлистин өскө дө укту улузыла кожо партизандар болуп Туулу Алтайдын да талдама уулдары өштүге удурлажа калапту јуулажып тартышкан. Олор-

дын тоозында А. Н. Ленкин, П. С. Чепуштанов, И. А. Чуканов, А. Я. Казанцев, П. И. Щенников ло өскө дө көп улус.

Өштүниң тылында ат-нерелү жуулашкан керектери учун Эликманарда агаш кезер ле агызар участоктын бухгалтери болуп иштеген Александр Николаевич Ленкинге Советский Союзтын Геройынын ады адалган. Бу жакшынак кижиге керегинде оныла кожо жуулашкан улустын бичигинде көп айдылган.

Төрөлистин тергеезинде жуулар божогон. Совет Черү өштүни бойынын жеринен чыгара сүреле, Европанын албатызын фашисттердин олжозынан жайымдап баштаган. Бу интернациональный керекте Туулу Алтайдын улусы база эрчимдү турушкан.

Анайда Ташкенов Иван Окович, Вурм Федор Николаевич, Мултуева Екатерина Григорьевна ла өскө дө көп улус Чехословакиянын жерин жайымдашкандар; Казанцев Александр Степанович ле Чернов Александр Иванович Польшанын тос городын Варшаваны жайымдашкандар. Польшанын жерин жайымдаарында баатыр кептү жуулашканы учун Ондойдо журтаган Иванов Александр Иванович Польшанын Албаты Республиказынын үч жуучыл ордениле, көп медальдарыла кайралдалган.

Польшанын, Югославиянын, Болгариянын ла Румыниянын жеринде Григорий Петрович Шишкарев калапту жуулашкан. Ат-нерелү жуулашканы учун Григорий Петрович Ленинниг ордениле, Кызыл Маанынын эки ордениле, Кызыл Чолмон орденле, көп медальдарла кайралдалган. Эмди нөкөр Шишкарев Мультидагы совхозто главный агроном болуп иштеп жат.

Өштүге удурлашкан өлүмдү тартыжуда баштаачы ла төзөөчи ийде Советский Союзтын Коммунистический партиязы болгон. Бистин областьтак көп улус фронттордо политишчилер бололо, черүде партийно-политический иш башкарып, жуучылдардын ортодо жартамалду иш өткүргендер.

Шап андый политишчи Александр Дмитриевич Комаров болгон. Ол жуунын жылдарында үч катап шыркататкан, Ада-Төрөл жуунын эки ордениле, Кызыл Чолмон орденле, көп медальдарла кайралдаткан. Жуудаг озо ВЛКСМ-нин Көксуу-Оозы аймагындагы райкомынын качызы болгон, эмди запастагы майор Комаров ДОСААФ-тын Горно-Алтайсктагы автомотоклубынын начальниги, черүге технический кадрлар белетеер жаан иш өткүрет.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын фронтторында жаан тоомжылу жуучыл политишчи болуп майор Плетнев Василий Ивановичтин ады жарлалган. Ол төрт фронтто жуулашкан. Польшаны, Румынияны ла Чехословакияны жайымдаарында турушкан. Калапту жуулашканы учун Кызыл Чолмон эки орденле, Ада-Төрөл учун жуунын экинчи степеньдү, ордениле, көп жуучыл медальдарла кайралдалган. Василий Иванович жуунын жылдарында Верховный Главнокомандующийден он катап быян алган.

на, Кызыл Чолмон орден ле төрт жуучыл медаль тагынган П. П. Шамрина, беш жуучыл медальду А. Ф. Бочарова, Кызыл Чолмон ордендү ле алты жуучыл медальду М. Ф. Комарова ла өскөлөри де.

Олор ончозы санинструкторлор болгайла, өштүниг урулып турган бомбаларынан ла окторынан жалтанбай, шыркататкан жүстер тоолу жуучылдардын жүрүмин аргадап алган улус.

Серафима Никифоровна Щепина полктын командиринин — Советский Союзтын Геройы майор Васильевтин тынын корып алган. Жууда жалтанбазын көргүзип, кату ла јеткерлү айалгада өскө кыстарга турумкай јозогын Туулу Алтайдын кызы, санитарный взводтын командиринин болушчызы Антонина Алексеевна Решетова көргүскен. Ол көп катап өштүнин тылын кайып жүрген, солдаттарды атакага көдүрген, эки катап шыркататкан, Кызыл Чолмон орденле, көп жуучыл медальдарла кайралдаткан. Жууныг кийинде Антонина Алексеевна көп жылдардын туркунына Улаган, Себи-Оозы јурттардагы больницаларда медсестра болуп иштеген.

Бу ок. 232-чи дивизияда Эликманардан Тая Лямкина, Саша Сакилова, Лиза Куранакова, Шебалиннег Зоя ла Ира Шадриналар, Катя Стафурская, Маймадан Тая Липаева, Турачактан Саша Щетинина, Кызыл-Өзөктөн Ира Заварзина ла өскөлөри де жуулашкандар. Олор ончозы төр: ордендү 232-чи стрелковый дивизияда Воронежтег Чехословакияга јетире жуулажып баргандар.

Өскө дө полктордо ла дивизияларда Туулу Алтайдын көп кыстары санинструкторлор, медсестралар, врачтар, снайперлер, связисттер болуп жуулашкандар.

Жууныг жылдарында шыркататкан көп жуучылдарды врач-коммунист Валентина Михайловна Любушкина эмдеп јаскан, ол эмди де Горно-Алтайск: городтын общественный жүрүминде эрчимдү турушканча. Оштүниг ондор тоолу солдаттарын ла офицерлерин снайпер Зинаида Васильевна Полякова бойынын чечен окторыла адып кырган.

Жалтанарын билбес связистка болгонын Фаина Андреевна Апенышева көргүскен. Тын жуу болуп турган өйдө Апенышева фашисттердин кайучызы радио ажыра бойынын самолетторына ла артиллериязына бомбалайтан ла адатан јерлерди айдып турганын билип туткан.

Ада-Төрөл учун Улу жууда анайда ок Р. А. Вилисова, К. Г. Тодогошева, А. Ф. Саруева, Т. А. Березовская, Р. М. Ильина, Г. Д. Лазебная, Е. Г. Казанцева, К. Г. Солюкова, Е. М. Пянова, С. Т. Козлова, Н. Ф. Долгих, Л. В. Афанасьева, В. В. Дуванова, Д. В. Попова, А. Ф. Сулова ла өскөлөри де жуулашкандар. Олор ончозы башкарунын кайралдарын алгандар.

Јагыс ла фронттордо эмес, је анайда ок фашисттердин черүзиниг терең тылында орустарла, украиндерле, белорустарла, бистин Төрөлистин өскө дө укту лузыла кожо партизандар болуп Туулу Алтайдын да талдама уулдары өштүге удурлажа калапту жуулажып тартышкан. Олор-

дын тоозында А. Н. Ленкин, П. С. Чепуштанов, И. А. Чуканов, А. Я. Казанцев, П. И. Щенников ло өскө дө көп улус.

Өштүниң тылында ат-нерелү жуулашкан керектери учун Эликманарда агаш кезер ле агызар участоктын бухгалтери болуп иштеген Александр Николаевич Ленкинге Советский Союзтын Геройынын ады адалган. Бу јакшынака кижиге керегинде оныла кожо жуулашкан улустын бичигинде көп айдылган.

Төрөлистин тергеезинде жуулар божогон. Совет Черү өштүни бойынын јеринен чыгара сүреле, Европанын албатызын фашисттердин олжозынан јайымдап баштаган. Бу интернациональный керекте Туулу Алтайдын улусы база эрчимдү турушкан.

Анайда Ташкенов Иван Окович, Вурм Федор Николаевич, Мултуева Екатерина Григорьевна ла өскө дө көп улус Чехословакиянын јерин јайымдашкандар; Казанцев Александр Степанович ле Чернов Александр Иванович Польшанын төс городын Варшаваны јайымдашкандар. Польшанын јерин јайымдаарында баатыр кептү жуулашканы учун Ондойдо јуртаган Иванов Александр Иванович Польшанын Албаты Республиказынын үч жуучыл ордениле, көп медальдарыла кайралдалган.

Польшанын, Югославиянын, Болгариянын ла Румыниянын јеринде Григорий Петрович Шишкарев калапту жуулашкан. Ат-нерелү жуулашканы учун Григорий Петрович Ленинниң ордениле, Кызыл Маанынын эки ордениле, Кызыл Чолмон орденле, көп медальдарла кайралдалган. Эмди нөкөр Шишкарев Мультыдагы совхозто главный агроном болуп иштеп јат.

Өштүге удурлашкан өлүмдү тартыжуда баштаачы ла төзөөчи ийде Советский Союзтын Коммунистический партиязы болгон. Бистин областтан көп улус фронттордо политишчилер бололо, черүде партийно-политический иш башкарып, жуучылдардын ортодо јартамалду иш өткүргендер.

Шақ андый политишчи Александр Дмитриевич Комаров болгон. Ол жуунын јылдарында үч катап шыркататкан, Ада-Төрөл жуунын эки ордениле, Кызыл Чолмон орденле, көп медальдарла кайралдаткан. Жуудан озо ВЛКСМ-ниң Көксуу-Оозы аймагындагы райкомынын качызы болгон, эмди запастагы майор Комаров ДОСААФ-тын Горно-Алтайсктагы автмотоклубынын начальниги, черүге технический кадрлар белетеер јаан иш өткүрет.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын фронтторында јаан тоомјылу жуучыл политишчи болуп майор Плетнев Василий Ивановичтин ады јарлалган. Ол төрт фронтто жуулашкан. Польшаны, Румынияны ла Чехословакияны јайымдаарында турушкан. Калапту жуулашканы учун Кызыл Чолмон эки орденле, Ада-Төрөл учун жуунын экинчи степендү, ордениле, көп жуучыл медальдарла кайралдалган. Василий Иванович жуунын јылдарында Верховный Главнокомандующийден он катап быйан алган.

Улаган аймактаң жуулажып барган Балабонов Александр Николаевич үч жуучыл орденге, жети медальга кайралдалган. Эки орденге, көп медальдарга Майма аймактын кижизи политрук Тырышкин Георгий Степанович кайралдаткан.

Новороссийсктеги жуу-согушты эске алынып, Г. С. Тырышкин куучундайт. «Мен ол өйдө 18-чи черүниң бөлүктеринин бирүзинде политрук болгом. Бу черүниң политотделинин начальниги полковник Леонид Ильич Брежнев болгон. Леонид Ильич десантниктерде улам ла болуп, жуучылдарга куучундажып, оларго на керектүзин сурап угуп, командирлерге, политишчилерге жуундар өткүрүп туратан. Ол партийный ла комсомольский жуундарда болгонун, ВКП(б)-ниң членине эмезе кандидатына алынган жуучылдарга партийный документтер бергенин көргөм».

Советский албаты фашизмге удурлашкан жууны жентүлү божоткон. 1945 жылдын 9-чы майы Европада амыр-энчүниң баштапкы күни болды.

Фашисттердин уйазын чачып, Берлинге жуулап кирген советский жуучылдардын тоозында Туулу Алтайдын улузы Георгий Николаевич Акимов, Михаил Евтифеевич Ашов, Владимир Федорович Федорович Бурмакин, Михаил Данилович Башмаков, Петр Дмитриевич Докучаев, Константин Тимофеевич Егоров, Владимир Дмитриевич Ерохин, Иван Андреевич Костюк, Леонид Тимофеевич Климан, Григорий Федорович Лифанский, Виктор Вениаминович Пустовалов, Михаил Кириллович Панин, Семен Сергеевич Пушкарный, Николай Петрович Неверов, Афанасий Иванович Семенкин, Дмитрий Тарасович Сукачев, Иван Топинакович Тошпоков, Санкин Эрвенкович Тудашев, Филипп Владимирович Туймешев, Николай Макарович тырышкин, Иван Петрович Тогоев, Кирилл Иванович Щетинин, Федор Агапович Хабаров ла өскө дө көп жуучылдар.

Анайда ок Ада-Төрөл учун Улу жуунын фронтторында өштүниң ийде-кучин оодо согорында ат-нерелү жуулашкан мындый нөкөрлөрдө адаар керек: В. И. Автономов, М. И. Битуганов, И. И. Близнюков, Н. К. Ильин, И. В. Козулин, В. М. Дедяев, Н. С. Дудин, С. М. Заболотнев, Г. Д. Калкин, М. К. Качкышев, П. Л. Казанцев, Н. М. Киселев, Н. Г. Куранаков, Н. Ф. Копытов, А. Е. Кудрячев, Д. М. Кусков, Ф. К. Логинов, И. И. Лужбин, Г. Мурзагулов, М. А. Небоженко, Ф. Ф. Никитин, А. С. Опонгошев, А. С. Полосухин, М. И. Сабаев, Н. Г. Тойдонов, М. А. Тупяков, В. С. Каташ, Н. М. Фролов, Н. Д. Федоров, И. И. Фоминский, Г. Н. Чебыков, И. В. Шодоев ла өскөлөри де. Андый жуучыл-фронтвиктер бистин областьта көп. Олорды ончозын бир статьяда адаар арга жок.

Фронтвиктердин Ада-Төрөл учун Улу жууда ат-нерелү жуулашканын совет албаты качан да ундыбас. Ол керегинде КПСС-тин Төс Комитединин Генеральный качызы нөкөр Л. И. Брежнев КПСС-тин XXIV съездичинде мынайда айткан: «Махтулу черү керегинде айдып тура, бистин фронтвиктерис керегинде, Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында бистин Төрөлистин жайымын корулап алган солдаттар ла офицерлер керегинде

айтпаска болбос. Јуунын жылдарында коркушту тыг жуулажала, онын кийинде олсрго амыранарга да келишпеген. Фронтвиктер база ла фронтто — эмди иштин фронтына кирдилер. Фронтто кожо жуулашкан көп нөкөрлөрис бисле кожо јок, је миллиондор тоолузы эмди де иште. Олордын кезиги эрчимдү иште, кезиги пенсияда амырап јадылар».

Көп фронтвиктердин жууда алган кайралдарына мергендү иш учун алган ордендер ле медальдар кожулды. Олордын кезиги бу: Зяблицкий Михаил Тимофеевич, Бабин Петр Михайлович, Клюкин Петр Александрович, Гребенкин Федор Федорович — Майма аймактан. Социалистический Иштин Геройы Кудрявцев Федор Петрович, Колпаков Кузьма Андреевич, Алдырбасов Адис Денисович — Кан-Оозы аймактан; Попов Герман Алексеевич, Попов Прокопий Петрович, Угрюмов Захар Ильич — Шебалин аймактан; Качалов Сергей Иванович, Суртаев Егор Филиппович, Тудунбашев Байкичек Гаврилович — Турачак аймактан; Чунжеков Григорий Алексеевич, Ыжыков Байрам Кыпчакович, Иришев Ежер Егорович — Ондой аймактан; Балабанов Александр Николаевич, Дымов Михаил Матвеевич — Улаган аймактан; Шишкарев Григорий Петрович, Попов Фатей Петрович, Щенников Петр Иванович — Көксуу-Оозы аймактан; Тадыров Кочурбей, Мурзагулов Рахымгалим, Батуганов Михаил Иванович — Кош-Агаш аймактан ла олордон до өскө көп-көп фронтвиктер коммунизм учун эрчимдү иштенип, бойынын байлык жүрүмининг ченемелине јашөс-күримди тазыктырып туулар.

Бүгүн Ада-Төрөл учун Улу жуунын фронтторында жуулашкан улустын уулдары ла јеендери Советский Черүде бистин улустын амыр-энчү ижин сергелен козулап туулар. Олор кажы ла ойдө Төрөли учун жүрүмин де кысканбай жуулажарга белен. Темдек эдип, Горно-Алтайскта педучилищени божоткон Головин Бористи алалы. Ол Даманский ортолыкта кыда: шокчылдарга удурлашкан жууда бойынын јиит жүрүмин Төрөли учун берген. Онын адыла Горно-Алтайскта бир ором адалган.

Откөн калапту ойдин ченемели бистин јиит үйени јалтанбай тартыжарына ла јенерине үредет. Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары бистин орооннын албатызынын јайымы ла ырысту жүрүми учун бойлорынын тынын берген геройлордын ат-нерезин үргүлјиге ундыбас. «Кем де, не де ундылбаган» — дегени тегин лозунг эмес. Ол сөстөр жууда корогон улустын эткен агару керегин албаты ундыбай жүргенининг кереези.

Бистин областьта Төрөлин корырында ат-нерелү жуулашкан уулдарын ла кыстарын үргүлјиге ундылбас эдерге көп керектер эдилеп јат. Ишкүчиле јаткандар геройлорго ондор тоолу памятниктер тургузала, кажы ла байрам сайын төстөрине јангы чечектер салгылайт. Ол кереестердин јанына јашөскүрим. Төрөлине чындык болорына чертенип јат.

Геройлордын адыла городто ло јурттарда школдор, оромдор адалган. Уренчиктер, студенттер, черүге баратан јашөскүрим јан улустан эстафета алып, адалары ла таадалары жуулашкан јерлерле јорук-поход-

торго жүрүп, олордон ат-нерелү керектер эдерине, партияга ла Төрөлине чындык болорына үренип турулар.

Областьтын военкоматтарынын ишчилери фашизмге удурлашкан жуунун жылдарында өлгөн жуучылдарды бедреп табары жанынак жаан иш өткүрүп турулар. Партийный, профсоюзный, комсомольский организациялардын болужыла жуучыл мактын ондор тоолу кыптары ла толуктары, жуучыл-патриотический тематика аайынча жүстер тоолу стендтер жазалган. Жуунун ветерандарыла, черүден отпускага келгендерле туштажулар улай ла өдөт. Школдордо жууда кенеген фронтовиктердин ле өлгөн жуучылдардын билелерине болужар пионерлердин чолмонокторы бар.

Горно-Алтайсктын төс оромында Ада-Төрөл учун Улу жууда өлгөн жуучылдардын Магынын кереес мемориал-обелиски жазалган. Бейин жаантайын көп улус келет. Жуунун ветерандары, комсомолдор ло пионерлер бого келип, Төрөли учун жүрүмин берген улусты эске алынгылайт.

Женүнүн 30-чы жылдыгынын мактулу күнинде — 1975 жылдын 9 майында городтын ишкүчиле жаткандары жуучыл мактын бу кереезине база катап келип, бистин коммунистический амадуларысты, эмдиги ле келер өйдөги ырысту жүрүмди жуулап, корулап алган улуска быйан айдыжар.

Н. Г. ГАЛЬЧУК,
полковник, областьтын военный комиссары.

ӨШТҮНИ ЖЕНЕРИНДЕ ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ЖӨМӨЛТӨСІ

Бойының Совет жағын — ишкүчиле жаткандардың жаңын корулап турганын, жеңу алганы олардың бойына, олардың балдарына культураның ончо једимдериле, кижиниң ижиле эдилген бастыра байтыкла тузаланырын јеткилдегедий келек учун тартыжып турганын ишмекчилери ле крестьяндары билеп, сезип, көрүп ийген албатыны кем де, качан да јенип болбос».

В. И. Ленин

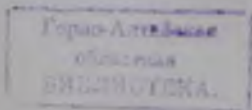
Ада-Төрөл учун Улу јууның јылдары там ла ырап, историяга терен-жиде кирген сайын советский албатының улу героический тартыжузы там ла иле көрүнет. Өштүни јенери учун бу улу јаан керекте Туулу Алтайдың ишкүчиле жаткандары эткен жөмөлтө база бар.

Јаан эмес статьяда Туулу Алтайдың улузы јууның јылдарында эткен ончо патриотический керектерди тоолоор арга јок. Ненин учун дезе, андый керектер көп лө јүзүн-башка бүдүмдү болгон. Оның учун бу статьяда бис олардың кезик эн ле јаан учурлу дегедийин айдарга турус.

1941 јылда 22 июнда германский фашисттер Советский Союзка табарып баштаган јуу эки ороонның јүк ле черүлерининг ортозында өткөн јуу эмес болгон. Бу јууда эки башка общественный стройдың, бир јанынан, социализмниң, экинчи јанынан, телекейлик империализмниң эн ле реакционный ийдези болгон фашизмниң ортодо өлүмдү тартыжу башталган. Гитлеризм амыр-энчүниң, демократияның ла социализмниң куйагы болгон Советский государствоны јоголтор, бистинг орооныстың байлык јөбөжозин тоноп алар, бастыра советский улусты бойының кулдары эдер задача тургускан.

Биске бу јуу ак-чек керек учун, јайым ла кемненг де камааны јок болоры учун чындык јуу болгон. Оның учун ол баштапкы ла күннен ала бастыра албаты Ада-Төрөли учун јуулашкан јуу боло берди.

Туулу Алтайдың партийный организациязы «Бастыразын — фронтко, ончозын — өштүни јенерине!» деп партияның кычырганын јүрүмде бүдүрери јанынан јаан иш өткүрген. Партияның областной, городской ло районный комитеттери, баштамы парторганизациялар элбек төзөмөл лө политический иш өткүретен штабтар боло бергендер. Олор фронтты керектү немелерле јеткилдеери јанынан партияның ла башкаруның јакылталарын бүдүрерине промышленный предприятиялердинг, колхозтордың, МТС-тердинг, совхозтордың ижин ууландырып башкаргандар.

Партиянын кычыруларын областьтын ишкүчиле јаткандары качан да болзо јарадып, көдүринилү уткып тургандар. Ол кычырулар ишкүчиле јаткандардын патриотизмин тыгыдып, творческий эрчимин көдүрип, олордын алдында турган уур ла күч задачаларды јенүлү бүдүрерине ууландырып турган.

Јуу башталган баштапкы ла күнде партийный организациялар бастыра промышленный предприятиелерде, колхозтордо, совхозтордо ла МТС-терде, учреждениелерде ле организацияларда, үредүлү заведениелерде ишкүчиле јаткандардын көп улусту митингтерин ле јуундарын өткүргендер.

Фашистский Германия јуу јарлабай, кенете табару эткени керегинде јетирүни бистинг областьтын ишкүчиле јаткандары, бастыра совет албаты чылап ок, угала, сүреен тын ачуурканып, бойынын социалистический Төрөлине јаан јеткер келгенин јакшы билгендер, митингтерде ле јуундарда турушкан улус бис ончобыс төрөл Коммунистический партияны, Советский башкаруны курчай там бек туруп алала, Совет Төрөлисти өштүден корулап аларына бойыстын јүрүмисти де кыскабазыс деп айдыжып тургандар. Јуу башталган баштапкы ла күнде областьтын военкоматтарына бисти фронтко аткарзын деп суракту бир мунган ажыра заявление кирген. Јүзүн-башка профессиялу эр ле үй улус, јиттер ле јажы јаан да улус, областьта јуртаган кандый ла национальносту граждандар ол күндөрдө черүге алзын деп сурап, бойынын бийик патриотизмин көргүскендер.

Темдек эдип кезик заявленияелерди алалы. Горно-Алтайскта медшколдын фельдшерский отделениезин ол јыл божодып јаткан кыстар Порожаев, Адамов, Барышев, Ваганова, Казанцева ла өскөлөри де бойлорынын текши заявленияезинде бисти фронтко аткарыгар, сүүген Төрөлис учун бойыстын јүрүмисти кыскабай јуулажарыс деп горвоенкоматтан сурагандар.

Гражданский јуунин јылдарында Туулу Алтайда кызыл партизан болгон јажы јаан коммунисттер Апатьтов Чилекей, Иван Михайлов, Баркат Аладяков, Иван Рыжков, Сергей Глушаев, партийный эмес Семен Решетов Кан-Оозындагы райвоенкоматка берген коллективный заявлениеезинде мынайда бичигендер: «Бис бойыстын јүрүмисти Совет јанг учун гражданский јуунин јылдарында кыскабаганыс, эмди орооныска јеткер келерде, база кыскабазыс. Бис бежен јаштан ашкалы удаган да болзо, бистин чыдалыс эмди де бар, көзис курч. Бисти јуулажып турган черүге ийзин деп, райвоенкоматты сурап турус». Төрт карындаш Казанцевтер —Иван, Василий, Михаил ле Иннокентий бойлорынын текши заявленияезинде бисти төртүлебисти черүге алала, јангыс частька ийигер деп сурагандар. Андый заявленияелер көп болгон.

Фронтко өбөгөндөриле кожо үй улус база барып турган. 1941 јылда Горно-Алтайскта јуртаган Ольга Александровна Исакова ла Мария

Федоровна Пусева бойларынын күүниле өбөгөндөриле кожо фронтко атангандар. Андый учуралдар аймактарда да болгон.

Јуунын баштапкы ла күндеринде бастыра ороондо, ол тоодо Туулу Алтайда, ишкүчиле јаткандар бойларынын чеберлеп јууган акказынан, иштеп алганынан, тудунган алтын ла мөнгүн немелеринег коруланар фонд («фонд обороны страны») төзөгөн. Коммунисттер ле партийный эмес активисттер коруланар фондтын экономический ле военно-политический учурын коллективтерде, бастыра албатыга куучындап, бу фондко берген акча — үзеери танктар, самолеттор, пушкалар, пулеметтор, ок-тары деп јартап тургандар.

Областьтын ишкүчиле јаткандары коруланар фондко чеберлепленг акказын, государственный заемниг облигацияларын, јурт хозяйствонинг продукталарын, јуу божоорго јетире ай сайын бир-эки күннинг ишјалын, анайда ок алтын ла мөнгүн немелерди берип тургандар.

«Фронтко болуш эдип база нени эдейин?» — деген сурак ишмекчилерди, колхозчыларды, интеллигенцияны, пенсионерлерди, айыл ээзи үй улусты јуунын баштапкы күнинег ала учына јетире токунатпай турган. Көп пенсионерлер ишке чыгала, пенсиязын јуунын учына јетире коруланар фондко бергендер. Јажы јаан үй улус, бойларында чеберлеп алган акказы јок болгондо, өңдү темирлер (корголјын, јес, куулы, беле-нир, телегир) јууп, коруланар фондко табыштырган.

Коруланар фонд төзөөринде јаан улусла кожо јаш балдар да турушкан. Адазы черүде болгон Смышляевтин балдары (энези «Чемал» санаторийде иштеген) тогус јашту Гена ла сегис јашту Юра копилкада јууган 37 салковой акказын коруланар фондко табыштыргандар. Санаторийде профсоюзтын комитедине ийген письмодо Гена ла Юра мынайда бичигендер: «Бистинг ле өскө дө балдардын адалары бисти фашисттерденг корулап јуулажып јадылар. Олорго ло бастыра Кызыл Черүге эмеш те болзо болужарга бис бойыстын јууп алган акчабысты берип турус».

1941 јылдын учына јетире коруланар фондко бистинг областьтын ишкүчиле јаткандарынан 5 миллион 211 мунг салковой акча, көп алтын ла мөнгүн, 52 мунг пуд аш, 720 пуд түк, 533 тын мал, көп терелер, алу кирген.

Коруланар фондло коштой фронтко өскө дө болуш эдилеп турган. 1941 јылдын кыжы јууктап клеедерде, ороондо фронтовиктерге јылу кийим јуур иш башталган. Бу иш Туулу Алтайда база элбеде өткөн. 1941 јылдын учына јетире бистинг областтан 2500 тере тон, 10 мунг эжер пыйма, 18 мунг јылу чулуктар ла меелейлер, ватала сырған 1586 куртка, сырулу 1350 јылу штан, кулактү 3 мунг бөрүк ле өскө дө көп јылу кийимдер табыштырылган. Јуунын баштапкы эки јылынын туркунына табыштырган 1500 пуд түктенг 12 мунг эжер пыйма базылган, ого үзеери 14 мунг эжер эдүлү пыйма, 25 мунг түк чулук ла меелей, 4 мунг

ылу бөрүк, 7 мун тере тон, 4 муннаг ажыра фуфайка, 7 мун жылу ич кийим аткарылган.

Жагыс ла жылу кийим эмес, ол кийимле кожо ийип турган жылу сөс-төрлү письмолор фронттогы жуучылдарга жаан учурлу болуп, олардын күүн-санаазын көдүрүп, жарыдып турган. Бир тере тоннын карманында мындай письмо жүрген: «Кару нөкөр, сеге, улу черүниг жуучылына, мен бойымнын быян сөзимди ийип турум. Мениг ийген сыйымды ала-ла, сен жууда жагыскан эмес, сенле кожо бастыра албаты болгонуң ун-дыба. Сени сүүген М. Рыжова».

Шебалиндеги орто школдын үренчиктери фронтко ийген посылкага мындай письмо салгандар: «Бистин ырысту жиит жүрүмисти корулап турган кару жуучылдар! Оштүни күүн-кайрал жоктон жуулагар. Бис дезе слерди сольырга кичеенип, сүреен жакшы үренерис».

Сталинградта калапту улу жуу-согуш кидим өдүп турарда, 1942 жылдын учында Тамбовский областьтын колхозчылары «Тамбовтын колхозчызы» деп адалган танктар эдерине акча жууп баштагандар. Саратовский областьта Стахановтын адыла адалган журтхозартельдин колхозчызы Феррапонт Головатый колхозто ак-чек иштейле, көп жылдарга чеберлеп жууп алган жүс мун салковой акчазын Кызыл Черүниг фондына бергени керегинде 1942 жылда 19декабрьда бастыра ороонго жарлалган. Ол акчала жуучыл самолет этсин деп сурайла, Феррапонт Головатый бойыстын чеберлеп жууп алган акчабысты Совет ороннын коруланар ийдезин тынгы-дарына берели деп, бастыра орооннын колхозчыларына кычыру эткен.

Бу жакшынак патриотический баштагыйларды бистин Төрөлистин бастыра талаларында жараткан. Бистин крайда «Алтайдын колхозчызы» деп адалган танковый колоннага акча жуурын Ельцовский районнын колхозчылары баштагандар. Бу колоннага Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандары база көп акча берген, Феррапонт Головатыйдан жозок алган улус база болгон.

Кан-Оозы аймакта Ак-Жалаңгайда «Путь Ленина» колхозтын председатели коммунист Василий Яковлевич Комлев «Алтайдын колхозчызы» деп танковый колоннаны төзөөрине акту бойынын чеберлеп жууп алган акчазынан 70 мун салковойды берген. Ол ок аймакта «Кызыл Көзүл» колхозтын жетен жашту колхозчызы, партийный эмес Модоров Теке 50 мун салковойды берген. В. Я. Комлевке ле Т. Модоровко Советский Черүниг Верховный Главнокомандующий И. В. Сталин быян айткан телеграмма ийген.

Уч айдын туркунына бистин областьтын улузы «Алтайдын колхозчызы» деп танковый колоннанын строителствозына төрт миллион салковойдон ажыра акча жууп берген.

Сталинградта Кызыл Черүниг алган жаан жекүзине каруу эдип, 1943 жылда февраль айда Алтайский крайда Тальменский райондо «Крепость революции» колхозтын колхозчыларынын баштаганыла «Алтай-

дын истребители» деп адалган авиасоединениенин строительствозына акча жууры башталган. Бу патриотический иште Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандары база эрчимдү турушкан. 1943 жылда күске жетире Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандары 2 миллион 21 мун салковой акча бергендер.

Кызыл Черүни жепсеерине акча жуурында областьтын комсомолдоры ла жашөскүрими база эрчимдү турушкан. Олор улам ла комсомолдордын ла жашөскүримниг воскресниктерин өткүрүп, иштеп алган акчаны ороонды корулаар фондко көчүрүп тургандар. Туулу Алтайдын комсомолдоры ла жашөскүрими 1943 жылдын учына жетире «Колхозтын жашөскүрими» деп танковый колоннанын ла «Алтайдын комсомолы» деп адалган торпедный катерлердин соединениезинин строительствозына воскресниктерде иштеп алган 2 миллион 655 мун салковой акча көчүргендер. Областьтын комсомольский организациязына Верховный Главнокомандующий И. В. Сталин благодарность жарлаган.

Кызыл Черүни жепсееринде ле өскө дө жаан учурлу керектерди акчала жеткилдееринде Государственный военный заемдерди таркатканы учурлу болгон.

Государственный военный заемдерге бичиделе, онын облигацияларынын аларында Туулу Алтайдын улусы эрчимдү турушкан. Темдектезе, жуунын алдында, 1941 жылда май айда таркадылган заемге областьтын ишкүчиле жаткандары 6 миллион 710 мун салковойго бичиткен болзо, 1942 жылда баштапкы военный заемге бичиткени 10 миллион 831 мун салковой, 1943 жылда экинчи военный заемге — 16 миллион 734 мун салковой, 1944 жылдагы үчинчи военный заемге бичиткени 17 миллион 379 мун салковой болгон. Ол ок өйдө областьтын албатызы өспөгөн, фронтко көп улус атанганынан улам там астап турганын база ажаруга алар керек.

Жуунын ойинде үч жылдын туркунына Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандары Государственный военный заемдердин облигацияларын ла денежно-вещевой лотереянын билеттерин бастыразы 59 миллион 527 мун салковойго садып алгандар.

Ого үзеери Кызыл Черүни мылтык-жепселле жепсеерине 19 миллион 436 мун салковой акча берилген. Жуунын жылдарында Туулу Алтай Государственный бюджеттин кирелтелү бөлүгине бастыразы 300 миллион салковойго шыдар акча берген.

Областьтын партийный организациязы жуунын жылдарында фронтко жуучылдар белетеерине жаан ажару эткен. Область баштапкы эки жарым жылдын туркунына эки мун чаначы, сегис мунга шыдар аткырлар, пулеметчиктер ле автоматчиктер, эки жүстен ажыра снайперлер, танктар жолголтор үч жүс кижиге, беш жүстен ажыра кавалеристтер, бир мун бир жүс медсестралар ла сандружинницаалар, жүстер тоолу радисттер, телефонисттер белетейле, фронтко аткарган.

Ада-Төрөл учун Улу жууда советский албатынын јенүзинин 20-чи жылдыгына учурлалган докладта КПСС-тин Тос Комитединин Генеральный качызы нөкөр Л. И. Брежнев мынайда айткан: «Фронтто фашизмди јенерин анайда ок тылдагы миллиондор тоолу советский ишмекчилер, крестьяндар, интеллигенция турумкай ижиле јеткилдегендер. Тартыжуда јенү алары јангыс ла фронттогы јуу-согуштан эмес, анайда ок темир кайылтар, јуучыл техниканы белетеер, аш өскүрер иштег камаанду болгон».

Аш учун тартыжуда бистин областьтын колхозчыларына ла совхозтордын ишмекчилерине айдары јок јаан уур-күчтерди өдөргө келишкен. Јуунын баштапкы үч жылынын туркунына областьта ишке чыдагандый колхозчылардын тоозы 40 процентке астаган, эр улус дезе 4,5 каптап астаган. Арткан да эр улус эмезе карган эмезе оору, кенек улус болгон. Бастыра уур ишти үй улуска ла јажы јеткелек балдарга эдерге келишкен. Ол өйдө колхозтордо техника ас, бастыра иштерди аттын күчиле эдетен. Олордын да тоозы колхозтордо тал ортозына астаган. Бастыра јалаң ишти атка јеккен машиналарла, колло эдерге келишкен. Колхозтор кыралалган аштын јүк ле 5—6 процентин комбайндарла јуунаткандар.

Областьтын колхозторы өскүрип алган ажынын бастыразына шын дарын ороонго табыштырып, јүк ле үренге ле трудкүндерге бир эместен үлеерге артырып туратан. Јуунын жылдарында областьтын јангыс ла колхозторы государствого 2 миллион 637 мун пуд аш, 21600 ат, 295 мун терө, 8200 мун пуд сарју табыштырган. Бастыра область ороонына 217 мун центнер эт, 750 мун центнер сүт, 99 мун пуд түк, ондор мун килограмм агнын мүүзи ле өскө дө көп јуртхозяйственный продукция берген.

Коммунистический партия ла Советский башкару Туулу Алтайдын јурт хозяйствозынын ишчилеринин једимдерин бийик темдектейле, көп улусты ордендерле кайралдаган. Олордын ортодо, Көксуу-Оозы аймакта Куйбышевтин адыла адалган колхозтын звеневоды Евдокия Киселева, Кан-Оозы аймакта «Путь Ленина» колхозтын председатели Василий Комлев, «Светлый путь» колхозтын председатели Мария Ябыкова, Көксуудагы МТС-тин бригадири Парфелон Кудрявцев, Ондойдогы МТС-тин тракторизи Кымыс Диунова, Шебалин аймакта Ворошиловтын адыла адалган колхозтын колхозчызы Антон Черников ла өскө дө көп озчылдар. Јуунын өйинде колхозтордогы парторганизациялардын качылары көп сабазы үй улус болгон. Кош-Агаш аймакта «Мухор-Тархата» колхозто Боршбай Назарова, Ондой аймакта «Искра» колхозто Екатерина Илюшина, Көксуу-Оозы аймакта «Искра» колхозто Ольга Быкова парторганизацияларды баштап, коммунисттердин ле партийный эмес калыктын чындык башкараачылары болгондор.

Јуунын жылдарында улустын ортозында элбек јартамал ла төзөмөл

иш өткүрүп билерин Алтыгы-Оймондогы совхозтын политотделинин начальниги Наталья Мячина, Кайтанактагы совхозтын политотделинин начальнигинин болушчызы Галина Тартыкова, Кан-Оозы аймакта Карл Маркстын адыла адалган колхозтогы комсомольский организациянын качызы Вера Дедина, бу ок колхозто МФ-нин заведующийи Казанчи Тоенова ла өскө дө башкараачы ишчилер көргүскендер.

Јуунын жылдарында Кош-Агашта «Мухор-Тархата» колхозтын колхозчылары Мандышканова Сарынын, Ачинов Борсуктын, Көксууда «Память Чкалова» колхозтын бозу азыраачызы Бухтуева Ефросиньянын, Шебадин аймакта «Большевик» колхозтын уй саачызы Бухтуева Саанчинин, Кан-Оозы аймакта «Јаңы жүрүм» колхозтын кой фермазынын заведующийи Куртова Тузанын ла өскө дө көп озочылдардын ады чыккан.

Јуунын өйинде Туулу Алтайдын промышленный предприятиялерине ла промысловый кооперациязына бойынын ижин јаңгырта тбзббргб келишкен. Горно-рудный промышленностьы өскүрерине капитальный чыгымдар 27 катапка көптөгөн. Область коруланар промышленностько ртуть, алтын берген.

Јербойындагы промышленностьын предприятиялери ла промкооперация фронтко бричкалар, чаналар, мылтык тургузар пирамидалар эдер, јуучылдардын кийимин көктббр јакылта ббдбргендер.

Агаш промышленностьын ишмекчилери ла колхозчылар Сибирь јаар күнбадыштан көчбрген предприятиялердин стройкаларына јбстер мунг кубометр агаш белетеп бергендер.

Анайдарда, Туулу Алтайдын ишкбчиле јаткандары Ада-Тбрбл учун Улу јуунын жылдарында бастыра советский албатыла кожо тылда эрчимдб иштеп, бштбни јенгерине јаан јбмблтб эткен.

Олордын 1941—1945 јылдардагы героический ижи эмдиги ббдб коммунизмди ббдбрип турган бйени эрчимдб ишке кбдбрип турган јбзбк болуп туру.

Ј. Бражников.

МЕДИК УЙ УЛУС УЛУ ЈУУДА

Фашистский Германияны јенгенинен ала быјыл 9 майда 30-чы јыл болуп јатканын советский албаты јаан кӊдурингилӊ темдектеер.

Кижилекке коркушту јаан коромјылу ла тӊренгилӊ, шыралу ла тӊбектӊ экинчи телекейлик јууны баштаган фашистский Германия Советский Союзка кенете табару эткен кӊннен ала бистин јеристе Ада-Тӊрӊл учун Улу јуу башталган. Бу јууда Совет Союзтын албатылары Ленин тӊзӊгӊн Коммунистический партияга баштадып, Тӊрӊли учун канду јууга кӊдӊрилген. Бу јууда бистин орооннын албатылары јалтанбазын, турумкайын, ат-нерелӊ јуулажарын бастыра телекейге кӊргӊзип, јекӊчил ле јайымдаачы болуп чыккан.

Ада-Тӊрӊл учун Улу јууда эр улусла тендей советский медик уй улус та эрчимдӊ ле јана баспастан турушкан. Олор шыркалаткан јуучылдарды эмдеп јазарында бойлорынын агару керегин кандый да уур-кӊч ле јеткерлӊ айалгаларда ак-чек бӊдӊргендер. Јуулажып турган советский черӊлердеги бастыра медицинский ишчилердин тал ортозы, јартап айтса, бежен проценти уй улус болгон. Медиктер Ада-Тӊрӊл учун Улу јууда јангыс ла шыркалаткан јуучылдарды аргадаган эмес, кӊп учуралдарда казыр бштӊге удурлажа јуулашкан да учуралдар ас эмес болгон. Советский медиктердин ат-нерелӊ ижин ле јуучыл керектерин башкару бийик баалап, олордон кӊп улусты ордендерле, медальдарла кайралдаган. Советский Союзтын Геройлоры болгон 42 медиктен 17 кижиге — уй улус. Јуу башталган тушта Липецкте фельдшерско-акушерский школдын ӊренеечизи, он алты јашту Ксения Константинова акту бойынын кӊӊниле јууга барган. Бу кыс 1943 јылда октябрь айда Смоленский ууламјыдагы јууда шыркалаткан јуучылдардын шыркаларын тангып, олорды тыл јаар аткарага белетеп турган. Кенете фашисттердин кӊп автоматчиктери јууктап келген. Ксения Константиновна шыркалу бир бӊлӊк јуучылдарды аткарып ийеле, бойы арткан шыркалу улусла кожо бштӊден коруланзрын башкарган. Мында тег эмес јуу башталган. Кыс бойынын јалтанбазыла, чечен адыжыла уур шыркалу јуучылдарды оморкодып турган.

Бу јууда Ксения бажына шыркаладып, санаазы энделе берген. Фашисттер шыркалу јуучылдарды ончозын аткылап блтӊреле, Константинованы шылап, коркушту кыйнагандар. Экинчи кӊнде ол јерден бштӊни чыгары сӊрген бистин јуучылдар кыйнадып блтӊрткен патриотканын сӊггин тапкандар. Советский башкару Ксения Константинованын бштӊге

удурлажып, Төрөли учун ат-нерелү жалтанбастын: өлүмиле өлгөнни тем-дектеп, ого Советский Союзтын Геройынын ат-нерезин адаган.

Ада-Төрөл учун Улу жуунун баштапкы күндеринде он сегис жашту Людмила Кравец фронтоко атанган. Жуунун жылдарында санинструктор Людмила Кравец көп катап шыркататкан, эмденип жазылала, ойто ло фронтоко барып, жууда шыркататкан жүстер тоолу жуучылдарга болуш жетирген, оморды жуунун жеткерлү жерлеринен чыгарып, эмденерине ат-карган. Андый эрчимдү ижи учун Людмила Кызыл Чолмон деп үч орден-ле, «За отвагу» медальла кайралдаткан.

Людмиланын служить эдип турган полк Берлинди штурмовать эдер жууда турушкан. Берлиннин жанындагы от-калапту жууда бистин жуучыл-дар атакага көдүрилерде, ротанын командири уур шыркататкан, өштү-нин мөндүрдий тын адыжына учурап, жуучылдар жада берген. Ол уур айалгада ротанын санинструкторы Кравец жуучылдарды баштап, атакага көдүрген. Олор өштүни туй согуп, ичкерлешти көндүктирген. Ол күн Людмила эки катап шыркататкан да болзо, ротадаг барбаган. Ачык жерде оодо аттыртып, күйүп жаткан танктагы уур шыркалу танкистти санинструктор Кравец танктаг чыгара тартып, аалга жерге апарып койгон. Берлиннин бойында болгон тын согушта Людмила үчинчи катап шыр-кататкан.

Кравец, Людмила госпитальда эмденип жада, оны жалтанбазы ла ат-нерелү жуулашканы учун Советский башкару эг бийик кайралла кайрал-даганын уккан. Ого Советский Союзтын Геройынын ат-нерези адалган.

Жер-телекейде ады-чуузы чыккан Сталинградтан ала Берлинге жети-ре жуунун уур ла күч, же ол ок өйдө ат-нерелү жолын советский жуучыл-дарла кожо санинструктор Вера Кашеева өткөн. Сталинград учун жууда Вераны Кызыл Чолмон орденле кайралдаган. Оног ары ол Днепр суу-ны эг озо кечкен 25 жуучылдын тоозында болуп, анда ат-нерелү жуулаш-каны учун ого Советский Союзтын Геройынын ады адалган.

Өткөн казыр ла канду жууда бастыра советский улусла кожо медик үй улус, ол тоодо анчадала он жети — он сегис жашту кыстар өштүге удурлажа ат-нерелү жуулашканын кыскарта айттым. Мынан төмөн ол жуу-да Туулу Алтайдын бир кезек кыстарынын турушканын, омордын жуучыл керектерин айдайын.

Ада-Төрөл учун Улу жууда туружарына Женя Карпунина он жети жаштуда барган. Орловско-Курский жуу-согушта, Киевти, Польшаны, Че-хословакияны жайымдаарында жалтанбазын көргүзип, ат-нерелү жуулаш-каны ла шыркалу жуучылдарды аргадаарында жана баспастан эрчимдү турушканы учун Женя Карпунина Лениннин ордениле, «За отвагу», «За боевые заслуги» ла өскө дө медальдарла кайралдаткан.

Тургуза өйдө Евгения Александровна Громова (Карпунина) Горно-Алтайск городто журтап, областной санитарный эпидемический станция-да иштеп жат. Жуунун ла иштин ветераны Евгения Александровна өзүп

турган јаш үйеге ак-чек санаанын, эрчимдү иштин темин көргүзип, јакшы иштеп туру. Анайда ок јуунын јылдарында фронтко јиит кыстар Мария Комарова, Нина Долгих, Галина Лазебная, Екатерина Казанцева атанган.

Санинструктор Мария Федоровна Комарова советский јуучылдарла кожо ороонды јайымдаар ла фашисттерди учына јетире оодо согор јууларда Төрөлине берингенин, јалтанбазын, јуучылын көргүскен. Ол Воронежти, Белая Церковьты, Киевти, Румынияны, Венгрияны, Чехословакияны јайымдаар јууларда болгон. Мария Федоровнанын төжинде јаптырап турган Кызыл Чолмон орден ле көп медальдар онын Ада-Төрөл учун Улуу јууда ат-нерелү керектер бүдүргенин керелейт. Эмди М. Ф. Комарова Горно-Алтайскта облвоенкоматта иштеп туру.

Медицинский фельдшер Нина Федоровна Долгих Түндүк-Күнбадыш ла 1-кы Белорусский фронттордо болгон. Ол Польшанын јерин јайымдаган јууларда ла Берлинди тизелендирген јууларда турушкан. Онын јуучыл керектерин «Варшаваны јайымдаганы учун» ла «Берлинди алганы учун» деп ле өскө дө медальдары көргүзет. Нина Федоровна областной туберкулезный диспансерде көп јылдарга улай иштеп келди.

Санинструктор болуп Галина Демьяновна Лазебная Түндүк Волховский фронтто болгон. Онын эрчимдү ижин ле јалтанбазын Советский башкару бийик баалап, оны Кызыл Чолмон орденле кайралдаган. Анайда ок шыркалу јуучылдарды аргадаганы учун санинструктор Екатерина Григорьевна Казанцеваны «За отвагу», «За боевые заслуги» ле көп өскө дө медальдарла кайралдаган.

Мен Ада-Төрөл учун Улуу јууда Туулу Алтайдан турушкан меди үй улустын эзен-амыр арктандарынын бир кезигинин ады-јолын ла бүдүрген керектерин јегүниң 30-чы јылдыгыла колбой айттым. Олор ас эмес. Олорды ончозын бу статьяда тоолоп айдар арга јок. Је андый да болзо, база бир кезек улус керегинде кыскарта айдайын. Андыйлардын бирүзи Шамрина Пелагея Петровна. Ол фронтко он јети јаштуда санинструктор болуп барган. Јуучактын уур ла күч јолын канча-канча јууларда өткөн. Бүгүн Пелагея Петровна Горно-Алтайск городтын поликлиникасында иштеп туру. Онын јуучыл керектерин Кызыл Чолмон орден ле бир канча медальдар керелейт.

Анайда ок јуунын јеткерлү јолдорын санинструктор Серафима Никифоровна Щепина өткөн. Ол јуунын јаландарында шыркататкан јүстөр тоолу солдаттарды аргадаган. Советский башкару оны «Ада-Төрөл јуунын» экинчи степендү ордениле, медальдарла кайралдаган. Серафима Никифоровна эмди пенсияда Горно-Алтайскта амырап јат.

Бүгүн Горно-Алтайскта јуртап ла иштеп тургандардан Капитолина Георгиевна Солюкова санинструктор болуп, Софья Тимофеевна Козлова медсестра болуп јуу тужында башка-башка фронттордо болгондор. Олордын јана баспас ла ат-нерелү иштери башкарунын ордендериле, медальдарыла темдектелген.

Туулу Алтайдын медик үй улустарынаг фашистский Германияны учына јетире јенген јууларда туружала, оног империалистический Японияны оодо соккон јууларда да турушкандары бар. Темдектезе, медсестра Лидия Васильевна Афанасьева Кўнбадыштагы ла Кўнчыгыштагы откалапту јууларда јенўчил болуп чыкканын онын тўжиндеги Кызыл Чолмон орден, «За боевые заслуги», «Кенигсбергти алганы учун», Германияны ла Японияны јенгендери учун деп медальдар керелейт. Медсестра Пьянова Евдокия Михайловнанын јуучыл керектерин онын байрам кўндерде тагынган «Ленинградты корыганы учун», Германияны јенгени учун, Японияны јенгени учун ла ўскў дў јуучыл медальдары кўргўзет.

Албатынын јайымы учун, аргалу ла ырысту јўрўми учун, тўрўл јерин фашистский олјочылардан јайымдаары учун ўткўрилген Ада-Тўрўл учун Улу јуу деп адалган јууда Советский Јуу-Јепселдў Ийде-Кўчтерле кожо медик үй улус от-калапту јол ўткўн, јенўчил болуп чыккан. Ол коркушту јуу-чакта советский албаты јенў алганынаг ала 30 јылдын туркунына бистинг ороон амыр-энчў айалгада кижиликтинг келер јаркынду ўйининг строительствозында эрчимдў иштеп јат.

Бистинг тенеристи јуунын кара булуттары качан да бўркебезин, бистинг јолысты кўн јаантайын јарытсын, тўрўл јеристе ончо ўзўм чечектеп јаранзын!

В. ЛЮБУШКИНА,

Ада-Тўрўл учун Улу јуунын туружаачызы, медицинский службанын отставкадагы майоры, РСФСР-дин заслуженный врачы.

КАН-ЧАРАСТЫҢ ЈУУЧЫЛ МАҒЫ

Кан-Оозы аймак — областьта экономика да, албатынын тоозы да жанынан жаан аймактардын бирүзи. Германиянын фашисттери 1941 жылда 22 июньда Советский Союзка кенетийин табару эдерде, аймактын ишкүчиле жаткандары бастыра советский улусла кожо Төрөлин корулаары учун от-калапту јууга көдүрилген. Ада-Төрөл учун Улу јуунын жылдарында бу аймактан фронтко төрт мунга јуук улус атанган. Је олордон көп-көп улус јер-алтайына, айыл-јуртына ойто бурылбаган. Олор ойгор Ленинниг төзөгөн Совет јанг учун, бүгүнгү үйениг ырызы учун јана бас-пастан јуулажып, бойлорынын јиит ле јаркынду јүрүмин бергендер.

Коркушту казыр јууда олјочыларга удурлажа ат-нерелү јуулажып корогон уулдарына ла кыстарына учурлап, фашистский Германияны јенгениниг 30-чы жылдыгыла колбой, Кан-Оозынын ишкүчиле жаткандары аймактын төс јеринде үргүлјиге турар кереес-памятниктер тургустылар Јылдар өдөр, үйени үйе солыыр, албатынын уулдарынын ла кыстарынын эткен, бүдүрген ат-нерелү керектериниң чындык керечизи ол кереес-памятниктер болор.

Бистинг аймакта өскөн-чыдаган улустан төрт кижі — Кыдран Тугамбаев, Жаныбек Елеусов, Темирей Казаков ло Илья Шуклин — Советский Союзтын Геройлоры. Мундар тоолу јуучылдар ордендерле, медальдар-ла кайралдаткан.

Анзыраган өштүни оодо согоры учун тартыжуларда ат-нерелү јуулажып, јенүчил болуп, јер-алтайына јанып келеле, өткөн одус јылдын туркунына эрчимдү иштеп турган фронтовиктер аймакта эмди де јүстөрле тоололып туру. Олордон бир кезек улустын ады-јолын адап, олардын јуудагы ла иштеги керектерин кыскарта да болзо айдар арга бар.

Аймактын төс јериндеги хозяйственный магазинде садучы болуп Александр Иванович Чернов иштеп јат. Бу кижі бистинг орооннын городторын ла јурттарын өштүден јайымдаар тартыжулардан ала Берлинге јетире канча-канча жаан јуу-согуштарда турушкан деп, көп улус билбесте болордон айабас. Александр Чернов озо баштап Калининский фронтто минометный расщетниг командири, онын кийинде Белорусский фронтто стрелковый полктын минометный взводынын командири болгон.

Вележ городты јайымдаар јууда Александр Иванович бойынын миномедыла өштүни кыра аткылап, онын пулеметторын јоголтып, бистинг јуучылдарга ичкерлеер арга берген. Бу јууда ол шыркалаткан да болзо,

согуштын учына јетире јуулашкан. Атыр минометчикти командование «За отвагу» медальла кайралдаган. Духовщина городты јайымдаар јууда минометный взводтын адыжын билгир башкарганы учун ол Кызыл Чолмон орденле кайралдалган.

Смоленский областтан, Варшавадан ла Польшанын бастыра јеринен фашистский черүлерди чыгара сүрер тушта Александр Чернов бойынын јалтанбазын, јуулажы билерин база көргүскени учун оны Отечественная война деп орденле, «Варшаваны јайымдаганы учун» медальла кайралдаган. Берлинди алары учун болгон јууларда нөкөр Чернов миномедыла оштүниг техниказын оодо, јуучылдарын кыра аткылаганы учун II степеньдү Отечественная война деп орденле, «Берлинди алганы учун» медальла кайралдаткан.

1942 жылда јайгыда Гитлердин олјочылары Воронежтин јаказына јеткилеп келерде, кара-күрөк чырайлу алтай уул 75 мм. уй-мылтыктан оштүниг танктарын эзчий-деечий оодо аткылап турган. Ол Кан-Оозы аймактан фронтко атанган Ташкенов Иван Окович. Бу кижии Ада-Төрөл учун Улу јуунын јылдарында рядовой солдат та, уй-мылтыктын командири де болуп, от-калапту јууларда турушкан. Кыскарта айтса, онын јуучыл јолы Воронежтин жакаларыла, Киевтин оромдорыла, Днепрдин јараттарыла, Праганын кварталдарыла өткөн. Орөги адалган јерлердеги коркушту јууларда Иван Оковичтин башкарган орудийный расчеда оштүниг бир канча танктарын ла пехоталу бронемашиналарын оодо аткылаган, пулеметтордын көп тоолу «уйаларын» коскоро адып јоголткон. Онын јуучыл ат-нерезин Советский башкару темдектеп, оны Отечественная война деп үч орденле, Кызыл Чолмон, III степеньдү «Слава» ордендерле, «За отвагу», «За боевые заслуги» ле өскө дө јуучыл медальдарла кайралдаган. Эмди Иван Окович Экинур јуртта почтанын отделениезинин заведующийи болуп иштеп туру.

Ада-Төрөл учун Улу јууда от-калапту јаан тартыжуларда туружып, ат-нерелү јуулашкан фронтовиктердин бирүзи Владимир Прокопьевич Головин. Ол 1942 жылдан ала јуу божогончо дивизиялардын ла черүлердин штабтарында иштеген. Өткөн јууларда јуучыл часттарды башкаларында стратегический ле тактический билгир болгонына үзеери Владимир Прокопьевич бойынын јуучылын, јалтанбазын көп катап көргүскен. Воронежтин јанындагы, Орловско-Курский Бүктеги ле Днепрдин јараттарындагы јуулардагы јуучыл керектери учун оны јуучыл Кызыл Мааны, Кызыл Чолмон ло Отечественная война ордендерле кайралдаган. Румыниянын јеринде өткөн јуу-согуштарда В. П. Головинге башкарткан подразделение оштүниг штабына сагыбаган јанынан табару эделе, советский командованиеге сүреен керектү документтер алып, немец генералды олјолоп алган. Бу јуучыл керек учун нөкөр Головин јуучыл Кызыл Мааны деп экинчи орденле кайралдаткан.

Ат-нерелү јуулашкан фронтовиктерден көп улус јуунын кийинде-

ги амыр-энчү иштин беш жылдыктарынын гвардеецтери болуп, производство мергендү иштеп турулар. Андыйлардын төзөзүндө КПСС-тин XXI съездинин адыла адалган колхозтын койчызы Манат Ялбаков, онын төжинди эки Кызыл Чолмон, III степеньдү «Слава» ордендер ле көп медальдар жуучыл керектерин ле эрчимдү ижин керелейт. Талицадагы союзтын аг азыраачызы, жуунун ла иштин ветераны Ф. П. Кудряцев — Социалистический Иштин Геройы, бу ок совхозтон ишмекчи, фронтовик К. А. Колпаков иштеги бийик једимдери учун Иштин Кызыл Маанызы ле «Знак Почета» ордендерле, Кырлыктагы совхозтын ишмекчизи А. Алдырбасов «Знак Почета» орденле кайралдаткан. Алдында фронтовикиер болгон, эмди предприятиялерде, колхозтордо ле совхозтордо једимдү иштеп тургандар аймакта ас эмес.

Кан-Оозы аймакта жуунун жылдарында колхозтордын, совхозтордын бригадаларында ле фермаларында, предприятиялердин производстволорында анчадала үй улус, балдар, карган да улус фронтко барган эр улустын ордына эрчимдү иштегендер. Кезик улус түни-түжиле иштеп, фронтко болуш јетирип турганына үзеери акту бойынын чеберлеп алган акча-јөбжөзин де бергендер. Темдектезе, Ак-Јалаңгај јурттагы колхозтын председатели В. Я. Комлев фронттын фондына 70 мун салковой, «Кызыл Көзүл» колхозтын колхозчызы Модоров Теке 50 мун салковой акчаларын бергендер. Андый патриотический күйн-тапту улус аймакта јүстөрле тоололып турган.

Кижиликке кырыларынын, өчөринин түбегин экелерге амадаган Гитлердин жуу-јөпсөлдү ийде-күчин оодо согуп, советский албаты јенү алганынан ала 30 жылдык юбилейди аймактын ишкүчиле јаткандары иштеги једимдери ле уткып тура, ол јенүни јеткилдөөринде эрчимдү турушкандарды эске алынып, олардын ат-нөрөлү керектери учун оморкоп турулар. Ада-Төрөл учун Улу жууда јенүни јеткилдөөрине јүрүмин ле күчин берген адалардын, энелердин, уулдардын ле кыстардын ады-јолы, ат-нөрези албатыда качан да ундылбас.

И. МАМРУКОВ,

Кан-Оозы аймактын военкомы.

Јака Бедюров

АЛКЫШ ЈАКЫЛТА

(Албаты жуучылды алкаганы)

Кара бажым узулбей кел,
Канду фашистти жеңип кел,
Кылду бажым узулбей кел,
Кыйынду фашистти кырып кел!
Отту жууга атаган,
Ороонисты жуулаган,
Орчыланга чак салган
Олжочынын омуртазын
Оодо базар куч алып,
Ойгор баатыр кел тартып,
Омок бажым узулбесин,
Ойрот Алтай жерине
Озогызынак артык кел
Канду кибисиг кургабазын,
Кайран алтай элине
Калапту кезер болуп кел,
Кызыл камы төгүлбесин,
Кыр-тайгалу Алтайына
Кыдыгын жакшы жанып кел,
Партиянын уулы сен,
Фашисттерди базып сал,
Байлык бүткөн Алтайына
Баатыр бойун жанып кел,
Албатынын уулы сен,
Ачына фашистти антара бас,
Ада Ойрот-Алтайына
Акту-чапту амыр кел.

ОЙТО КАРУУ ЧЕРТ

(Жуучылдыг жандыра айтканы)

Алкыш-быйанды мен уктым.
Ай оосту мылтыгымла
Анзынып бек чертедим,
Партия, ойрот албатым
Жандыра айдар каруум бу,
Жаап уугар, улустар!
Ай оосту мылтыгымнын
Аткан огы качан да жаспас,
Беш сабарлу колым десе
Жууда тыркырап сыныкпас.
Кара көзим болгойжын
Канзырап бир де солынбас,
Кара бажым болгожын
Качан бирге жалтанбас.
Кара көзим кайылганча,
Канду көксим кургаганча,
Кызыл каным болгожын
Калбак кептен чачылганча,
Кайран бойыма килебезим,
Качан да кайра баспазым!
Сталин ле Ленин учун,
Совет бистин жон учун,
Өлөр тыныма килеш жоктог,
Өзөр жүрүмим карам жоктог
Оштүлөрлө согу жарым.
Канду бөрү ошкош калжу
Герман фашистле жеңижерге
Кайран тыным килебейин,
Кара каным карамдабайын,
Коммунист бойым болгойжын
Коркып, өштүгө бакпайын,
Колына онын кирбейин.
Адалык учун жаан жууда
Алыптай жүрөйин качан да,
Ачына Гитлер черүзине
Алдыртпайын качан да!
Элге чакту жаан жууда
Эзен жүрөйин качан да,
Эрлен фашист черүзине
Эзлетпейин качан да!

1941 жыл.

ЭНЕЗИНИҢ ЈАКЫЛТАЗЫ

Күн бийик кырга кодүрилди,
Алтайды жаркынла эркеледи.
Энези уулына жууктап келип,
Эрдин онын эрдине тийгисти.
(Уулы энезинин алдында
Чырайы омок күлүмзиренди.
Јолго жүретен таарында
Ару кийимдер ле азык јатты).
Энезинин жүреги шимирт эдерде,
Кирбик төзинде јаш көрүнди.
Эрке уулына оны көргүспеске,
Кайра тамагынан ажырып ийди.
Уулынын колын узак тутты,
Јүрегинин јылузын ого берди.
Төрөлин корыырга бараткан геройды
Јалбышту сөзиле үйдежип айтты:
— Мен сени эмчекле азырагам,
Төрөл сеге јарык көргүскем.
Кайра көрбөй бар, балам,
Калапту баатыр бол, уулым!
Алып-Манаш баатырдый
Оштүгө килебес кату бол!
Алтай-Буучай баатырдый
Өлбөс мөңкү ийделү бол!
Аткан онын көстүдий болуп,
Ачап оштүни јаспай тийзин.
Туткан колын темирдий болуп,
Табарган јыландарды үзе тутсын.
Күн жаркынду Төрөлисти
Күчин кысканбай коры, эркем.
Казыр андый фашисттерди
Јок эделе, јан, уулым!
— Ижен, эне, ижен меге! —
Уулы энезин бүдүмчилеп,

Энезиниң көзине чике көрди,
Омок үниле мынайда айтты:
— Слердин эмчектин жылу сүди
Мениң канымда жылып жүргенде,
Төрөлимниң берген ырызы
Жүрегимде чечектеп турганда,
Уулыңның колы тырлашпас,
Уйатка сени артырбас!
Ороонымның жақылтазын
Ойто баспай бүдүрерим.
Кайралду төрөл Совет јерин
Каным кысканбай корыырым!
Јакшы болзын, кару энем,
Јардак, омок жадыгар.
Мениң јенгүлү келеримди
Эмеш те кунукпай сақыгар.
«Бүгүңги күнге јетире
Баламның омогын канайып сеспегем?
Јаанаганча оны азыраарымда,
Јардак үнин канайып укпагам?»
Энези бойында кайкап, сананды,
Эрди жылу күлүмзиренди.
— Эзен-амыр жүр! — деп айдала,
Узадып, омок айлына келди.

1941 ј.

ТЕМИРДИЙ МАРШАЛ

Ончо јерди јарыткан
От јаркынду кўнибис.
Ороон јуртты корыган
Омок бистин Наркомыс.
Карангуй тўнди јарыткан
Кажайып турган айыбыс.
Јаан ороонды корыган
Јалтанбас бистин маршалыс.
Бсом јерди јолдогон
Болот маска кўчибис.
Кызыл Черў баштаган
Ворошилов Наркомыс.
Јылым ташты ооткон
Динамит деп ийдебис.
Канча оштўни тоскырған
Кайралду бистин јуучылыс.
Кырлан јерди чўмдеген
Кызынып оскон чечегис.
Кайралду јуртты корыган
Кызыл Черў курчубыс.
Јалан јерди јазаган
Јаранып чыккан олонгис.
Јайым јуртты корыган
Јазалду Кызыл Черўбис.
Кырлан тууга чык дезе,
Кыйышпай чыгарга бис белен.
Кызыл Черўге бар дезе,
Тургуза барарга бис белен.
Кызыл бистин мааныбыс —
Совет Союз темдеги.
Кызыл Черўге барары —
Кодўре јоннын кўндўзи.

ЈУУЧЫЛДАР ЭСКЕ АЛЫНАТ

ЈЕР ЛЕ ТЕНГЕРИ КҮЙГЕН ЈУУЛАРДАН

I.

«Бир де алтам кайра баспас!»

1942 жыл, август айдын 25-чи күни. Бис, озо баштап 49-чы кавдивизиянын, онын кийинде 1-кы кавполктын жуучылдары, мынын алдында бир жылдын туркунына Түштүк-Күнбадыш фронтто Донбассты корулаар тартыжуларда бололо, жайдын экинчи жарымынан ала ичкерлеген өштүгө удурлажа-удурлажа төскерлеп, Сталинградка келип токтодыс.

Оодылып-сайалып калган городто — ыш, тобрак-тозын, тарынын ла кандый да сан башка куйуктын жыттары. Кече-башкүн эки күнге улай өштү Сталинградты коркушту бомболоп, жемиргени керегинде городтын коручылары биске айдыштылар.

Бис 204 дивизиянын башкартузына кирип, городтын түштүк-күнбадыш жанын корулаар жакуу алдыс. Мен 704 полкто 9-чы ротада стрелковый отделениенин командири болдым.

Энгирде кыска ойгө партийный жуун өткүрилди. Жуунда «Бир де алтам кайра баспас!» — деген Сталиннинг жакылтазын биске жарлады. Гражданский жуунун ойинде ады-чуузы жарлу болгон бу городтон кайра базар деген санаа бисте, коммунистерде, тегин де жок болгон. Ого үзеери, ол туштагы жанжыкканы аайынча, ол улу башкараачынын айткан сөзи кажы ла советский кижиге акту жүрегинен күүнзеп бүдүретен ээжи болгон. Бис, ол өйдөгги коммунистер, комсомолдор, Сталиннинг айтканын Лениннинг, Коммунистический партиянын, онын Төс Комитединин жакылтазы деп бодойтоныс. 1941 жылда ноябрь айда өштү Москвага жууктап келерде, бу улу кижжи Москвада артып, онон бастыра черүүни, бастыра ороонды өштүгө удурлаштыра көдүрип, башкарып туру деген жетирулер бисти, фронттын баштапкы бөлүгинде жуулажып турган жуучылдарды, оморкодып, эрчимдү тартыжуга көдүрип туратан. Декабрь айдын баштапкы

күндеринде дезе Гитлердин мактулу черүзин Москванын жанында Кызыл Черү оодо сокконы ла өштүни ырада сүргени бистинг патриот ло жуучыл күүн-табысты, женүге ижемјибисти там тынгыткан.

Чынын айтса, 1941 жылдын август айына ала 1942 жылдын жайына јетире — Донбасстан ала Сталинградка јетире өштүнинг сүреен јаан ийде-күчтерине дурлажа жуулажып, коркушту шыра ла коромјы да көргөн болзобыс, бистинг Төрөлис учун, Совет јан учун јана баспай жуулажар, учы-учында јенгип чыгар күүн-табыс бек бойынча болгон. Сталинградтагы жуучылдардын шак андый күүн-табын «Бир де алтам кайра баспас!» деген кычыру там тыгыда көдүрген.

Сталинградта сегис күннинг ле сегис түннинг туркунына жуулашкам. Мында ол өйдөгү кажы ла күнде болгон керектер алдынан повесть эмезе поэма болор аргалу. Мен бу кичинек статьяны ол жууда болгон-ныннын калганчы күниндеги болгон керектерле божодойын.

Сентябрьдын 3-чи күни. Эртен тура јер јарып турарда, өштү бисти артиллериядан аткылаган, оны ээчиде бир канча самолеттор ийип, бомбологон. Јер ле тегери бириге берген немедий, от-калаптын ынаары, тобрак-тозын, шыркататкан улустын онтузы, калактаганы. Мындый учу-ралда маңзаарыбай, «јер-энеге» кирип алала, өштүден көс албай јада-рын бис јакшы билетенис, кезикте өштүнинг јабызап келген самолетто-рын танктар адатан мылтыкла ооктонг аткылап та јадатаныс. Өштү ан-дый артиллерийский адышты ла бомболошты ээчиде ле танктарын ла пехотазын атакага ийетен ине, бот бис төс ајаруны оны билгир ле јалтаныш јогынан туй согорына эдетенис.

Ол күн талтүшке јетире бистинг корулап турган јериске андый артил-лериялу, авиациялу, танктарлу ла пехоталу атаканы өштү үч катап эткен. Је кажы ла табарузында танктарын оодо аттыртып, солдаттарын кыр-дыртып, ойто јана төскөрлеп турган. Бистен де коромјы ас эмес болгон. Мен, алдында да үч шыркалу кижжи, бу өткөн согуштарда база эки јердег шыркататкам, је шыркалар јаан эмес болгон.

Күн талтүштен кыйа берерде, бистинг үстибиске өштүнинг самолет-торы ойто ло јеткилеп, бомболошты баштаган. Кезик бомболор оокон-тордын ортозына түжүп, бир канча жуучылдарды база коротты. Карын, бистинг истребительдер келип, оларды сүрүп ийген. Ойто ло артиллерий-ский ле минометный адыш башталган. Бу ок өйдө өштүнинг көрүнгилеп келген танктарынан солдаттар түшкүлеп, јүгүргилеп клееткен. Мен өш-түге удурлажары јанынан отделениеме јакарулар береле, шыркаладып ийген пулеметчиктин окобына јүгүрип барала, пулеметтонг өштүлерди аткылай бердим.

Јууктап келген баштапкы танктар бистинг артиллеристтерге аттыр-тып, айланыжып ла күйгүлеп турды. Ичкерлеп келип јаткан немецтерди анчадала пулеметло тыгыда аткылап ийзенг, јерге јапшына бергилеер. Олордын ондыйын мен 1941 жылдагы жууларда билип алгам. Мен анайып

оштўнинг солдаттарын јерге јапшындырып койоло, курулана берген эки дисканы октозын деп болушчыга таштап береле, окопко јадып ла јадарымда, јанымда јырс ла эдип калды. Эди-каным јимирей берди. Онон ары нени де билбейдим.

II

Ойто ло от-калапта

1943 јылда июль айдын 12 кўнинин тўни. Аяс тегериде мызылдашкан јылдыстар. Бистин турган Орловский ууламјыда оштў де, бистин де черў канча-канча эшелондорго бөлинген коруланышта. Курский ууламјыда дезе јуу-јепселдў тартыжу башталганынан ала недеде болды. Информбюронын јетирўзинен анда коркушту тын согуш болуп турганы биске јарт.

Бистин 455-чи минометный полкты кече экинчи эшелоннон баштапкы эшелонго экелип, танковый Донской гвардейский корпусын башкартузына табыштырган. Бўгүн бу тўнде бис 120 миллиметровый минометторысты адышка белетеп алала, приказ сакып отурыс.

Тўн ортозы өдө берди. Тангла кожо башталатан јаан јуула колбой болуп турган јўзўн-јўўр санаалардан айрыларга, өткөн өйлөрди эске алынарга чырмайдым. Сталинградтагы јууда тўште шыркаладаып, билинбей калганымды, төрт кыргыз солдат мени тўнде шинельге салып алала, дивизиянын санказына јетиргенин билинип келеле, билгенимди эске алындым. Онон ары Ачинсктеги военный госпитальда јарым јылга эмденгенимди, анда ондололо, су-кадыкты онон ары тыгыдатан јерге — Красноярска келгенимди, эмди полковой минометтын командири болгонымды сананып отурганчам, «Адышка белетенигер!» деген команда угулды.

Мен јуучылдарымла кожо окоптон чыга конуп, кажыбыс ла бойынын окилу јеринде белен турдыс. Башты тундырып, көгўсти тапчырадып турган јўзўн-башка санаалар тургуза ла јоголо берди. Кўнчыгышта јер ле тегеринин ортозында ак тангдак көрўнип келди, тангнын серўўн эзини сепсўндеп турды. Куруп койгон минометтын он јанында, аларга эптў болзын деп, јергелей салып койгон миналар тастайыжып калган јаттылар. Олордын кажызы ла 16 килограмман. Олор удабас оштўнинг ўсти-не өлўм апарарлар...

Артиллерийский адышты баштаары јанынан командалар кенете ўн алыжып, эртен турадагы тымыкты бузуп ийди. Јўзўн-башка калибрлў орудилерден јарым частын туркунына улалган адыштын тал-табыжына јер-тегери селендеп тургандый, от-јалбышту темир октор оштўнинг ўсти-

не урула берген. Бу от-калапту адышты ээчиде ичкерилеш башталган. Танктар јер ичеендеринен чыгып, пехотинецтерди отургузып алала, чӧр-кӧлӧ бердилер. Олорды ээчиде бис минометторысты машинага салып алып, ичкери учурттыс...

Ичкерилештин баштапкы эки-ӱч кӱнинин туркунына бис кӱнӱн ле 4—5 километрден кӧп ичкерилеп болбой турганыс. Оштӱнин озолодо канча-канча бӧлӱктерлӱ эдип, тереңжиде белетеп алган ла јаан ийде-кӱчтӱ коруланыжындагы черӱлери сӱрекей тын удурлашкан. Је оштӱнин баштапкы ла экинчи эшелондордогы коруланыжы оодо согулган кийинде, бистин ичкерлежис кӱнине 15—20 километрге једип турган.

19 июль. Коруланышту ла ичкерилештӱ јуулардын он тӧртинчи кӱнинде бистин батареяда јагыс ла менин миномедым бӱдӱн арткан. Оштӱни сӱрӱп келеристе, олор станцияда темир јолго отургылап турган. «Минометтон прямой наводкала аткыла!» деген приказ аайынча бис автомашинадан миномедысты тӱжӱрип, тӱрген куруйла, адышты баштадыс.

Баштапкы мина станцияда вагондорды ажа берди, экинчизи эмеш јетпес тӱшти, ӱчинчизи станциянын чике ортозына барып тӱшти.

«Беглый огонь!» — деген команданы ээчиде бис тарый-тарый адышты баштадыс. Станцияны тобрак-тозын бӱркеп ийди. Бу ок ӧйдӧ оштӱнин истребительдери учкулап келип, бистин ӱстиске гранаталар тӧгӱп, јаан калибрлӱ пулеметтордон аткыладылар. Бу јууда менин јуучыл расчедым ончозы шыркаладып, стройдон чыккан. Мен бойым бу бомболошто беш јерден шыраладып, текши тоозы аайынча ӱчинчи катап военный госпитальга аткарылгам.

• • •

1941 јылдын јайынан ала 1943 јылдын јайына јетире мен Тӱштӱк-Кӱнбадыш фронтто кавалерийский частьтарда коруланар, ичкерилеер ле тескерилеер јууларда, онын кийинде Сталинградта ла Курско-Орловский ууламјыларда отделениелердин командири болуп јуулашканымды ӧрӧги эске алынган эки статьяда кыскарта айттым.

Сталинград учун јуу-согуш 200 тӱштин ле тӱннин туркунына ӧткӧнин, мында оштӱ 700 катап атакага кӧдӱрилгенин, Гитлердин эн талдама деген черӱлери оодо соктыртып, бӱдӱн јарым миллион солдаттарын ла офицерлерин кырдыртканын ла шыркататтыртканын эмдиги ӱе историядан билет. Анайда ок 50 тӱштин ле тӱннин туркунына ӧткӧн Курско-Орловский Бӱктеги калапту јуу-согушта Гитлер јарым миллион черӱзин кырдырган.

Сталинградтагы јуу-согуш фашистский Германиянын канаттарын сындырган, а Курско-Орловский Бӱктеги јуу-согуш оштӱнин сын-арказын омурган деп јолду айдылган.

Бу ӧрӧги айдылган эки јуу-согуштый јуу-согуш мынан озо телекей-

де кайда да, качан да болбогон. Мындагы жуу-согуштарда жер-тегери түни-түжиле селектеп, от-жалбышка күйүп тургандый болгон.

Откөн жуу жанынан айдып тура, жерди «жер-эне» деп алтай албатынын жолду айтканын эске алынадым. Жуу-чакта жүрөле, мен жердин онтузын көп катап уккам: кажы ла бомбонын түшкенине, кажы ла октын тийгенине, кажы ла жуучылдын жыгылганына жер онтоп жадатан. Шыркалаткан солдаттын каны жерге шинеген, өлгөнүнүн сөбги жерге көмүлгөн. Женүчил болуп тирү арткан кажы ла жуучылдын тынын жер-эне корулаган.

Ада-Төрөл учун Улуу жууда жөнү алганыстан ала одус жылдын туркунына амыр-энчү айалгада ырысту да, эрчимдү де иштеп жадыс. Жуу-чакта турушканымды да, амыр-энчү ижимди де Советский башкару бийик темдектеп, мени үч орденле, тогус медальла кайралдаган. Жаңы обшествонын — социализмнин ле коммунизмнин строительствозында 47-чи жылга улай үзүк жогынан иштеп, Лениннин улу черүзинин солдады болгоным учун мен оморкойдым. Бүгүңги алтан, жетен жашту улустын — иштин ле жуунун ветерандарынын кемизи де өдүп келген жолы ла бүдүрген ижи учун оморкоор учуры да, правозы да бар деп бодойдым. Ненин учун дезе, ол бүгүңги советский жүрүм учун терин де, канын да төккөн, шырада да, түрениде де болгон, ачу-коронго до түшкен. Ле ол советский кижжи болгон адын уйатка түжүрбеген, ончозын өдүп ле жеңил чыккан.

И. Шодоев.

СЛЕР КАЙДА, КАРУ НӨКӨРЛӨР!

— Слер кайда, кару нөкөрлөр?! Слерди кайдан бедреер, кандый сөстөрлө бичиир? 68 киж и жуу-чактан Каспа алтайына ойто эбирбеди. Эмди ле ол 68 киж и туруп келген болзо, Каспа озогы бойы эмес деп, байла, ыйлажар да болор. Канайдар, көөркийлер жуу-чактын јеринде корголјын окты көдүрп албай, Алтайын, алган эжин, бала-барказын адап жыгылгандары јарт.

Је арткан јаш үйе, бала-барка мындый ырысту јүрүм јүрер деп олор та сананды, та јок.

Мен бу өткөн јаан жууда Воронежтен баштайла, Австрия јерине јетире јүрдим. Бу јол јымжак ла көнү болгон деп айдарга јарабас. «Өлө-лө, ойто тирилип келгем» деп јартаардан башка, анан өскө нени айдар.

Бистен 232-чи стрелковый дивизия Алтайский крайда төзөлгөн. Анда Ондой, Кан-Оозы, Кош-Агаш ла өскө дө аймактардан 18—19 јашту бир ле түнгей јаш уулдар болгоныс. Олордын көп јаны Воронеж городто божогон. Бистен озо барган 25—30 јашту Тајы, Сүмечи, Кыжыкчы, Чырбыкчы, Курдаш, Чычкан ла оног до өскөлбри Алтайына бурылбады. Ол озо барган уулдар Украинада, Ленинградта, Москванын јанында божогондоры јарт.

Мен бу жууда кандый јер, нени көрбөдим деер. Дон, Северный Донец, Дунай ла оног до өскө суулар кечтим. Курский Бүкте, Одессада, Югославияда, Венгрияда, Румынияда, Австрияда болдым.

Је, карын, 1945 јыл, 9 май, жуу божогон. Ол күн мен Австрия јеринде болгом. Кезик фронтовиктер бийелеген, кезиктери ыйлагылап турган. А менин ыйлаар да, бийелеер де аргам јок. «Менин тирү арканым, байла, бу туру» — деп, ичимде сок јангыс сагышту тургам. Канча јыл Алтайымда болбогом. Эмди жуу божогон, јанарым деп иженип, сүүнип турдым. Је Австрия јеринен күнчыгыш јаар көрзөм, менин Алтайым ыраак-ыраак, тырмактын каразынча ла билдирет. Алты мунг километр. Андый узун јолды канайда ойто өдүп барар деп санана бердим. Је жуу-чак божогон до болзо, бисти јандыраар деп приказ бир јылдан ажыра јок болгон. Анайда 1946 јылда декабрь айда Румыниянын јеринде турдыбыс. Дунай суунун жаказы, Галац деп город. Күнүн ле јашкан кар јаар, ойто ло кайыла берер. Андый ла чыкту, туманду күндер турган.

Каруулг туар болзо, киж и нени сананбас деер. Киж и качан Алтайын, јерине јангай не деп сананып туратан эди. Бир катап каруулда турган бир орус нөкөрим ајдат: «Эмди ле бис экүге эки чыйрак ат

берген болзо, одус ла минуттыг бажында Россияда болор эдибис». Чындап та, город Галац гранга коркушту јуук эмтир. Јаан ла болзо, 40 километр. «Оскө улус јангылап јат, а слер кайтканаар!» — деп, бир айда эки катаптан письмо келер боло берди. А јуу тужында 4—5 айдың бажында газетке-эшке бичип койгон үлтүрөп калган бир де письмо алганда, не аайлу сүүнетен эдис. Мындый письмолордың кийинде кижининг чала јаныксай берер күүни келетен эмтир.

Је, карын, ол декабрь айда 1922—1923 жылдың уулдарын јанзын деп приказ чыкты. Мен јанып јатканыма сыраңгай ла бүтпей турган неме ош-кожым. Бийскке 23 конуп, 1946 жылда 23 декабрьда једип келдим. Бого ло келеле, Алтайыма једип келгениме бүттим. «Мынаң ары јойу да јана бербей» — деп сүүнип турдым. О-о, калак, ол тужында автобус деп неме кайдан келзин. Јаман-јуман грузовой машинага учуразаң — ол тен јаан ырыс эмей. Фронтовиктерди ол тужында шоферлор акча-эш јоктон отургузып алатан эди. Мен ол ло кўн тўнде, эмди ле бу Барагаштынг совхозының парткомының качызы болуп иштеп турган Туйгашев Чоктубай-ла кожо Шебалинго једип келгенис. Эртенгизинде јемжик-эш учурабаста, Чинатов Эркешле, база фронтовик уулла кожо, јолой куучындажып туруп Каспа јаар базаып ийген эдибис.

Бис, Эркеш нөкөримле кожо, Каспага јууктап келгенисти сеспей де калганыс. База ла көрзөөс, конколу мал магтажып, эр кижининг үни угулды. Оноң экү ајыктап көрзөбис, жоон тыттың төзинде ады ак кыру болуп калган бир эр кизи турды. Јууктай базаып келер болзо, туку ла алдындагы мал кабырып туратан Таадай таайым эмтир. Беш жыл мынаң озо бу ла конгыр адыла малдап туратан эди, эмди де ол ло конгыр адын мингенче эмтир. Колында отыгын тудунганча өрөкөн бисти ајыктап тура калды. Эзендежип-јакшылажып турганча, кырутып калган эрин сагалына көзинег бир-эки болчок јылу јаш келип тўшти. «Таайым, бис јанып келгениске ыйлабагар» — деп, мекелеген айас айттыбыс. Чындап та, та бистинг сөзиске кирген, та јаан кизи бойы сагыш алынган, колындагы отыгын јылгыр чагып, јук арайдан јазап алган одынына камызып ийди. Тургуза ла от-јалар күркүрөп, көнжий берди. Таарындагы аяк-казаның кодороло, ару карды тургуза ла кайылтып, корон соогын соок дебей, үчү тыттың төзине чайлай бердибис. Солундардың учы-бажын угужып, сөс блашкан кептү куучындажып отурдыбыс.

Таадай таайым ичип отурган айагын салала, кунукчылду бажын төмөн түжүрип ийди, је бу ла ок өйдө, та кем де оны сүстүрип ийгендий, бажын өрө көдүрип айтты: «Мениң јаан уулым јууда божогон деп бичик келген. Јуу-чак өлүми јок кайдан болзын, калак! Је слерлер де мениң балдарым эмей база» — деп, таайым бис экўниң солдатский бөрүкте-ристи чупчып, бажыбысты сыймап айдат. Оноң Таадай таайым адына минеле, малы јаар јортордо, бис јолды төмөн базаып ийдибис.

База ла көрзөбис, энемниң кой кабырган турлузы илеленип келди.

Мен јууга атанарымда, энем эки сыйнымла кожо бу ла турлуда артып калган болгон. Озо ло баштап меге ўни таныш калка укту Гудра деп ийт ўрўп, уткып чыкты. «Э-э, шинельдин эдегин ўзе сого бербезин. Эмди биске кем де шинель бербес ине, уул» — деп, Эркеш нокорим кокурлайт. Мен унчукпай, танырыс кандый эмеш деп Гудрага удура бастым. Ийт јууктап келеле, чала јўзим оро корўп, јалканчыган айасту ўрўп турды. Мен чыдашпай, унчугып ла ийзем, Гудра кыгзып, тојим оро калып, сырагай ла бастырбай, оролыжа берди. Энем ол ло алтай эски борўгин кийгенче меге удура келди. Энемнин борўгинин кырынан ак чачтар корўнет. Мен јууга атанарымда, ол буурайбаган болгон, эмди дезе тадыра буурайып калган эмтир. Канча кире корон соокто тышкары ту- ра — турага кирдибис.

Озогы ла энемнин темир печкелў јылу туразы. Кирип ле келзем, јўзимди јылыдып ийди. Печкенин кабыргазынан кызыл чоктор корўнип јатты. Темир де болзо, элегени бу туру деп ичимде санандым. Беш јылга улай бу тураны соотпой јылытканына алкыш болзын деп айдар да эдим, је темирде тил бар эмес, јангыс ла јылузына сўўнип отурдым.

...Јо мен анайда от-калпту јуудан јанып келдим. Энем, сыйным ол ло ижинде эмтир. Сўреен јакшы. Је мен ол кўн тўнде энемнин агаш орынында уйуктап болбой, анданып јаттым. Ненин учун дезе, менле кожо от-калпту јуу-чакты откўн украин, белорус уулдар айылдарына келерде — олоордын коп јарымызынын айлы-јурты да, ада-энелери де јок болгон. Олор ыйлажып, кезиктери бистин поездке отургылаган эди. Аргалу болзом, кооркийлерле кожо олоордын айыл-јуртын да тудужар кўўндў болгом. Мен чилеп ле, олўм-шыра коргон кооркийлер, а јанып келерде, не де јок то — ыйлажа бербей база. Украин нокорим айрылыжып јадала, айткан эди: «Канайдар, јангыс тирў артканыска баш болзын! Фашисти јеристен сўрўп салганыска сўўнип јадым. Эмди јангыс ла иштеер ле керек, нокор...».

...Бу ончозы козиме корўнип, уйуктап болбой јаттым. Энемнин темир печкезинин оды тырс-тырс эдет. Эмеш когып брааткан ошкош. Кезикте тумчугым кородоп, кородоп, тыныжым коксиме бадышпай барат.

Уйкум аразында неме тырс эдерде, ойгоно чарчап келген эмтирим. Энем печкеге от салып јадала, одынын ычкынып ийген болгодый, мен јаар корўп: «Не тура јўгўрдин, балам? Јат, амыра... Байа бу одынды эмеш арай салатан немени» — деп, энем бойын бойы бурулаган аяс куучындап, танкылай берди. Энемнин темир печкези удабай ла кўркўрей берди. Кандый јакшы мынайда амыр-амыр уйуктаарга. Беш јарым јылга јарым уйку уйуктап, јарым курсак танып јўўрген кижиге кенертке ле мынайда элкем-телкем боло бергени — ол тен ырыстан да јаан неме ине.

Энем ле сыйнымнын кой кабырып турган јери деремнеден јаан

ыраак эмес жерде болгон. Анайдарда, мен түниле куучындажып, Каспада не солун-собурды ончозын угуп алдым. Эртең тура энемниң изү чайын ичип ле алала, деремне жаар базып ийдим. Кайран Каспа журттым ол ло бойы эмир. Жагыс ла бир эмеш кичинеерип калгандый билдирди. Анаң өскөзи ончозы ол ло бойы. Карга бастырып салган чадыр айылдар ла эски туралар, түни-түжиле ишке-тошко арып-чылап калган озогы ла келин-кечкиндер.

Мени ойто ло счетовод бол дешти. Мен жууның алдында счетоводтың курсына үренип, эки-үч ле ай иштеген болгом. Ле бот озогы таныш шкафымды ойто ачтым. Ичинде газетке көөлө бичиген чаазындарды кендир учукла буулагылап салган жатты. Мынайда ойто ло жазап иштеерге келишти. Анаң бир жылдың бажында мени журт Советтиң председателине туттылар. Канайдар базг, албаты мени берген, оны ак-чек бүдүрер керек. Ол тужында Советтердин ижи сүрекей күч болгон.

Военный кительдү фронтовик уулдар катап ла терен ишке кире бердибис. Арай ла ыйлабай, түни-түжиле ат кырына жүреле, бу экинчи фронт деп, бойымды бойым токунадынып туратам. Мендий ок фронтовик уулдар албатызынын жакылтазын база мен чилеп ле бүдүрүп турган болбой кайтсын деп сананатам.

Ол тужында Каспада эки колхоз болгон — «Жаңы журт» ла «Тан Чолмон». Бежен жылдардын ичинде мени «Тан Чолмон» колхозтын председатели эдип жөптөгилеп алды. Кайда барар, бу уур ла күч өйлөрдө жайрадылып калган колхозты көдүрерге келишти. Ол өйдө албатынын кийим-тудумы да, аш-курсагы да тапчы болгоны кемге жарт эмес. Ле андый да болзо, албатынын бүдүмжилеген керегин бүдүрбей кажы баратан эди. Кызыл колло, эрине малдын күчиле жүрүмди катап көдүрерге келишкен.

Ол өйдө уйды үч катап саар ине. Үч катап сүт тартар. Көөркий дояркалар ол ортозына өлөң ижине барар. Күс болзо, сноп буулаар. Түнде клат салар. Ол өйдөги дояркаларды эмди санангамда: кандый темирдин келиндер ле кыстар болгон деп кайкайдым. Ол ло түниле аш согуп, кожондожотоны кезик-кезикте эмди ле кулагыма угулып тургандый. Олордын кезиктери эмдигенче ле мал ижинен айрылбаган.

Эмди, канча жыл өткөн кийинде, ол өйлөр керегинде санангамда, оларды чын ла геройлар, баатыр-албаты деп айдарга жараар. А жуу-чак болбогон болзо, жүрүмис канча кире жарангай не?

...Эмди да кардын-жуттын алдында озогы шыркаларым сыстап, оорып жат. Онын учун кезикте уйуктап болбой, карануй түндерде араайын-араайын шымыранадым: «Слер кайда, кару нөкөрлөрүм?!»

Т. Майманов

АЛТАЙДАҢ БЕРЛИНГЕ ЈЕТИРЕ

Шумаров Бокту — Ада-Төрөл үчүн Улу жуунун жуучылдарынын би-рүзи. Ол 1917 жылда Кулады журтта чыккан, Ондойдо 5 класс божодоло, улай ла бойынын төрөл колхозына чыпазыны јоктон иштеп келген.

Ада-Төрөл үчүн Улу жуудан јанып келеле, жуучыл Шумаров Бокту узан өйгө мал ижинде турушкан. Жуунун кийнинде ого «За победу над Германией», «26-летие победы», «50 лет Вооруженных сил» деп медаль-дар берилген. Јажы јаанай берген, ак буурыл кижн озогыдан бери бойы-нын сүүген мал ижин таштабай, чыдалы јеткенче эмдиге ле иштеп јүрет.

Ол Ада-Төрөлин корырында от-калапту жууларда канайда жуулажар-га келишкени керегинде эске алынып, мынайда куучындайт:

22 июньда мен чала эрте туруп, кечеги бригадирдин берген адын ээртеп алып, талканду чайдан тойо ичеле, азык-түлүгимди артынып, Ку-ладыны өрс, аркадагы бригада јаар атанып ийдим. Адым да ылгым ат болгон, бойымнын да бүгүн сыным јенгил, сагыжым омок учун јолой јелдиртип отура, эмеш кожондоор күүним келди.

Беш адар деп мылтыгыс
Бежен муңнан көп эмей.
Буржуй келзе, корыйтан
Бистин черү тың эмей —

деп, чала араайынан кожондоп баратсам, јолдо јобош ат минип алган Кискинов Чырбык араай јортып баратты.

Кискинов Чырбык улай ла бригадада кожо иштеп туратан нөкөрим болгон. Ол бойы унчукпас, јобош, је иштеңкей, сөс уккур, кара-күрен чырайлу, чала јаан сөбктү, араки ичпес, танкы тартпас кижн болгон. Чырбык анчадала өлөн чабарга сүреен кижн: күнине 70—80 сотоктон чабар, кезикте 1 гектардан да чабатан.

— Је, нөкөр, бүгүн не јүрет? — деп, ого јаба једижип сурадым.

— Јок, солун ла неме јок. Сенде не солундар бар? Бригадалар јагы ла өлөн ижине чыгып турган ошкош. Мен, карын, кече складтан бир са-бат арба алгам. Бүгүн талканду, бор-сар немелү барадырым — деп, күлүмзиренип, куучындап баратты.

Онойып, бригадага жууктап ла барадарыста, бистин кийнистен элчи мантадып келди. Ол мынайда кыйгырды:

— Түрген ле бастыра эр улусты конторага јуулзын деген. Герма-нияла јуу-чак башталган! Эмди ле түжүгер!

Оног аркадагы төзөлип жаткан бригададан база бир канча эр улустар ойто деремнеге түжүп келдибис. Келзебис, конторанын жанында жуулып жаткан улустың көби коркушту болтыр.

Эртезинде Кулады журттан жууга 80 кире улус атандыс. Ончобысты колхозтын эн артык аттарына миндиртти. Куладыдан атту эр улустар улай-телей жергелей туруп ла ийерибисте, бисти үйдежерге оног-мынан карган-тижеңдер, үй улустар, оок балдар жуулгылап келдилер.

Олордын кезиктери ыйлап-сыктап тургулайт: «Бис эмди не болорыс! Жуу-чакка барып, көөркийлер не болгой не? Ойто Алтайына айланып келгей не? А калак! А кудай!» — дежет.

Эски алтай тон кийип алган, жебечен, очкалу Калташ өрөкөн кыйгырат:

— Ол Германиянын империалисттери шилемир-јутпа, озодог бери албатынын канын төккөн канду јутпа! Јендиртпегер, уулдар! Турушкар ла! Ойто алтайыгарга айланып једигер!

Артып јаткан улустарга жууга бараткандардын адынан колхозтын председатели Идикоев Иван куучындады:

— Кару ада-энелер, үй улустар, эје-сыйындар, оок балдар! Кандый да куч болзо, бис Гитлердин Германиязын оодо согор учурлу. Ада-Төрө-листинг учун, слердинг учун, бис јүрүмисти качан да кысканбазыс! Санааркабаар, турумкай болугар! Је јакшы болзың, улустар!

Бис, атту улус, Ондой, Ойрот-Тура ажыра барып, Јаш-Турага 4 кочуп јеттис. Эмди мында бисти кем кажы отделениеде, кажы батальондо, кажы полкто болорын бөлип турган эмтир. Бис Јаш-Тураның карагайлу ағаштарынын ортозында эмештен амырап јаттыс: кем киж и көзөр ойнойт, кем киж и чурана тартат, кем киж и санааркап, уйуктап јадат, кем киж и билезине эмезе сүүген эжине письмо бичийт. Је бир кезектери «Бир ле болгон јүрүм эмей» дежип, кайдан да аракы алдыртып ичкилейт, кезиктери оног эзирип, коркушту ачу-корон кыйгыргылайт, кезиктери комудалду кожондор до кожондогылайт.

Мен Чырбык нөкөримди көп улустың ортозынан бедреп турзам, ол јүзи кап-кара болуп, неге де терең санааркап калган, је нени де бичиирге турган ошкош: карагайдың көлөткөзінде чаазын ла карандаш тудунып алган отурды.

— Эй, Чырбык! Јуу-согуш — ол чак, ол јеткер! Ондый да болзо, санааркаба; бар-јок кучибисти Ада-Төрөлгө берели. Аргалу болзо, өлөрдиг өлгөнчө кожо ло јүрели! — деп, јанына базып келип, оны оморкодып турадым.

Онын эртезинде бисти поездле фронтко атандырды. Поездле канча городор, јурттар ажыра бардыс. Көп јерлерде эр улустар база фронтко атанып турган эмтир.

Биске ол тужында Карельский фронтто, коркушту куч айалгада туружарга келишкен. Петрозаводсктон јаан ыраак јок, төстөк-кырлу, карагай

агашту сас јерде јуулажып турала, бир ле катап лаптап көрүп турзам, бу жангыс 181-чи стрелковый полктын 1-кы батальонында бистин јерден 4 кижиге бар болгон эмтирис: мен, Чаминов Јагмыр, Кискинов Чырбык, Кургаринов Барсын. Мен — ПТР-дег адучы, Барсын — снайпер, Чырбык — сапер, Јагмыр — отделениенин командири.

Мында 1941 жылдын июль айынага ала 1942 жылдын март айына јетире коркушту коромјылу, канду јуулар болды. Оштү бистин улустын «Верблюды» (Төб) деп адалган төстөк-кырын сүреен тыг јуу-јепселдү корулаг, биске оны аларга канча айдын туркунына бербей турган. Је мында бистин черүдег мундар тоолу улус өлгөн. Ол тушта оштүнин јуу-јепсели сүреен көп, јуучыл техниказы тыг тужы. А бистин Кызыл Черү, јууга кенетийин табарткан учун, јуу-јепсели, ченемели јетпей турган. Баш болзын! Бу өйлөрдө бис көп сабазында суулу окопто бажыбысты да көдүрип болбой, мылтыгыбысты, гранатабысты тудунып алып, бир болчок сукайрыдан кемирп алып отуратан да тужыбыс болгон эди.

Март айдын экинчи јарымында командованиенин јакарузы аайынча ол «Верблюды» деп адалган кырдан оштүни чыгара сүрзин деп, биске кату јакару келген. Бу тушта ол төстөк-кырды аларга коркушту јуулар болды. Бис јуудан энгирде келип, бой-бойыбысты јоктожып туратаныс.

Бир күн энгирде келзем, Барсын снайпердин кайузына барала, өлгөн эмтир.

База бир күн энгирде, арыган-чылаган келзем, мени бир јерге түрген ле келзин деерде, барзам, көп улустар өлгөн јаткылары. Олордын ортозынан мен нөкөримди Кискинов Чырбыкты таныдым. Табару болордо ол, байла, милага учураган ошкош. Мыны көрлө, ыйым келди. Је канайдар, нөкөрлөримниң сөөгин тудужарга келишти.

База ла бир күн коркушту адыш болордо, оштүлерге удурата акага барып јадарыста, Чаминов Јагмырдын: «Вперед, за Советскую Родину!» деп кыйгырган үни угулып калган. Је кенетийин өтшү бисти минометтордон, орудиелерден коркушту аткылаган.

Јер силкинип, тобрак-тозын көдүрилерде, кижиге нени де иле көрбөй јат.

Јуу-согуш эмеш тымый берерде, үксам, Јагмыр јаан шыркалу дежет. Оног оны санчастька апарарда ла, божой берген. Ол күн энгирде база ла канча нөкөрлөристин сөөктөрүн јуудыс.

Кезикте траншеяда јадала, коркушту санааркап, улай ла махорко тартып отуратаныс. «Кижиге ойто кайран Кулады-алтайды көргөй не?» деп сананып отуратам. Мында менле кожо эрчимдү јуулажып туратан, јажы чала јаанай берген Юрьев деп кожоңчы орус нөкөр болгон. Ол кезикте биске сананарга эмеш јенил болзын деп, араайынан јүзүн-јүүр лирикалу, кокурлу кожоңдор, чапушкалар кожоңдоп отуратан, эмезе јүзүн-јүүр анекдоттор куучундап јадатан.

Је јуу-согушка торт ло каныгып бардыбыс. Учугучында, менин эски

шинелим торт ло элгек болуп барган эди. Је кандый да күч болгон болзо, бистин черү удабай фашисттерди ол јердең сүрүп ийген.

Мени бир катап табарунын кийинде партиянын членине алгандар. Уур өйлөр өдүп, өштүни кайра сүрер ой келерде, бисти өскө фронтко ийген, ого бис Украина ажыра бардыбыс. Эмди бистин Кызыл Черү фашисттерди күнүң күнге сүрүп баратты. Бистин черүниң јуучыл техниказы көптөп, ийде-күчи күнүң сайын тыгып турды. Мында мен баштап ла атту-чуулу «катушаны» көрдим. Оноң бир канча јуулажып барган кийинде, суразам, бис эмди Румынияда эптирис.

Бухаресттен јаан ыраак јок, 15-16 километр јерде, јаан јуу-согуштар болды. Ол тушта биске, 12 кижиге, өштүниң 5 ДОТ-ын јоголтсын деп јакылта берилген. Ол јакылтаны бис ак-чек бүдүрдис, је мен ол тушта адыжып турала, баштап ла шыркаткам. Мен билинбей калтырым. Билинип ле келзем, бажы-көзимди тагып койгон, госпитальда јадырым. Оноң јаан удабаган, мен эмеш јазылып, ондолып келгем. Јадарымда, база ла јерим, алтайым, зје-сыйындарым, карган энем санаама кирип туратан.

Бир күн бис, шырκαбыс эмеш ондоло берген улус, эрикчелдү болордо, тышкары чыгып, куучындажып, таңкылап отурарыбыста, бир капитан базаып келди. Ол бистен кем ойто фронтко барар — бойынын күүн-санаазыла барар болзо, барзын — деди. Бис ончобыс ойто фронтко баратаныбыс деп, бир үнле јөбисти бердис...

Фронтко келип, бис Румыниянын јерин үзе јайымдап, Венгриянын јерине келдибис.

Будапешттен ыраак јок јерде јуулажып турала, бир катап мен нөкөрлөримле кожо база ла өштүниң ДОТ-ын јуулап алдыс. Бу тушта мен онын командирин автоматтан адып ийеле, онын планшедин, документтерин алып, командирге табыштыргам. Јаан удабай меге ле база бир канча нөкөрлөргө бу тартыжуда эрчимдү турушкан учун Кызыл Чолмон орден бердилер.

Оноң ары өштүни сүрүп, Дунай деп јаан сууга јеттис. Мында база ла коркушту јуу-согуштар болды. Оштү биске Дунай сууны кечерге бербеске коркушту албаданды: бис понтон күрле кечип барадарыста, өштү автоматтардан, јүзүн-башка пулеметтордон, орудиелерден коркушту аткылаган, кейдең самолеттор бомбалаган. Мен мында сууны көчерге ле јаткан эдим, — та мина, та бомба келип түжерде, мен, торт ло јок неме чилеп, билинбей калдым. Оноң билинип ле келзем, нөкөрлөрим мени плащ-палаткага салып, темдележип санчастька апараткан эптир. Бастыра бойым суу, үлүш кан эптирим.

Тоолу күндер бажында мен эмеш ондолып јазылала, база бир кандый да јерде јуулажып бараттым. Нөкөрлөримнен уксам, бу Германиянын јери, бистин Кызыл Черү Берлинге јууктап барат дешти. 2—3 күн өткөн кийинде бис Берлинниң кандый да районында болуп калдыбыс.

Мында бис жуулажып турала, көп кварталдар алдыбыс. Оштүний калганчы күчи чыгып, уйдап барганы билдирет.

Оног ары адыжып, Берлиннинг төс оромдоруна једип, рейхстагты бистинг улус колго алып койгонуын көрдис. Берлин јаан да город болзо, база тыг ла јемирилген эмтир.

1945 жылдың май айының 9-чы күнин — улу Јенгүний күнин сүреен сүүнчилү темдектедис. База мындый немени кижии көрөтөн туру деп, каран ла сүүнип турдым. Оног бис кезик јерде машинала, кезик јерде јойу Чехословакия ажыра Советский Украинага келдис. Ојто келип јада-рыста, бир јанынан, бу болгон калапту жуу-чакты, өлүмди сананарга күч те болзо, экинчи јанынан, сүүнчилү болды. Ојто јерибиске, Алтайыбыска јанарыс деп сүүнип, кожондоп то келедедис. Ојто Украинаның јерине једип келеристе, 1946 жылда мени «За взятие Берлина» деп медальла кайралдаган.

Алтайыма, Куладыга, 1947 жылда јанып келдим, Карган энем отын јанында мени таныбай да отурат: бажы агарып, көзи чек үрелип калган эмтир. Ол мени узак көрүп отурала: «Кудай! Бу уулым Бокту туру ине — деп кыйгырып ијди. Эмди мени танып, кучактап, — Карын, ојто Алтайыңа тирү јеткен турбайың» — деп сүүнип, талканду чайдан уруп, кангазынан јаан ышты чыгарып, таңкылап отурат.

Мен јанып келген кийинде, бир кезек алдындагы таныш улустар мени ајыктап көрүп, кайкажат: «Бу Бокту эмес пе? Слер канайда тирү артып келдигер?»

Анайдарда, мен айттым:

— Ачынбагар, јангыс јердинг улузы:

Јакшы аттың сөбги чак јеринде,
Јакшы эрдинг сөбги жуу јеринде!

Бойының Ада-Төрөли, албатызы, Алтайы учун јакшы эрлер јер јастанып, жуу јеринде јадып калдылар. Ачынбагар, санааркабагар! Андый эрлер качан да ундылбас — дедим.

Чындап та, бу Кулады јурттан јууга барган улустың көп сабазы ојто келбеген. Эмди јанып келген фронтовиктерден јүк ле 8—9 кижии арткэн.

Бу жуу-чак деп немени бистинг јаш үје качаннаң качанга көрбөзин деп сананадым!

Б. Шумаровтың эске алынганын бичиген кижии
Ч. Кискин.

ЛЕНИНГРАДТЫҢ КУНДУЛУ КИЖИЗИ

Бочарова Раиса Тимофеевна Ленинградский фронтто җалтаныш јок, эрчимдү турушканы учун онын ады-јолы Ленинград городтын Күндүлү доскозына бичилген. Ого үзеери, ол «За боевые заслуги», Ленинградты корулаганы ла фашистский Германияны јенгени учун медальдарла кайралдаткан. Јуунын кийиндеги јылдарда дезе ол јенүник 20 јылдыгына ла Советский јуу-јепселдү ийде-күчтердин 50 јылдыгына учурлаган медальдар алган.

Эмди Раиса Тимофеевна Улаган аймакта связьтыг районный узелиниң начальниги болуп туру. Ол бу да ижинде көрүмјилү иштеп турганы учун В. И. Ленинниң 100 јылдыгына учурлаган «За доблестный труд» медальла кайралдатты.

Раиса Тимофеевна бойынын јууда турушкан ойин эске алынып, мынайда айдат:

«Кызыл Черүге мен 1942 јылда бойымнын күүнимле, медсестралардын курсын божодоло, бардым. Је фронтто медсестра болуп туружарга келишпеди. Неник учун дезе мени Горно-Алтайсктан Владивостоктогы младший авиационный специалисттердин школына ийгендер. Ол школды божоткон согында мен старший краснофлотец, автомашинанын водители (шофер) бололо, Ленинградский фронтко барып, Ладожский көлдин јанында турган авиационный частьта отделениениң командири болгом. Оног бир канча айлардын бажында мени Кронштадт городко, өштүлердин бомбалажынаг үрелген аэродромдорды орныктырар батальонго көчүрген. Ол батальондо мен ротанын старшиназы болуп турганымла коштой, автомашинала кош тартып јүргем.

Ол өйдө Ленинград немецтердин курчузында турарда, кош тартып турган машиналар јук ле Ладожский көлди кечире өдөр аргалу болгон Бистинг тартып экелген ок-тарыны, бензинди ле аш-курсакты Ленинградтан Кронштадтка талайла јетирип туратан. Је бу да сок јангыс јолыс јеткерлү болгон. Јуугында турган өштүлер оны улай ла орудиелерден аткылап, самолеттордон бомболоп туратан. Онын учун бис јаантайын ла өлүмниң бери јанында болуп, көп сабазында түнде, машиналардын фараларын јарытпай, јүретенис.

Кезикте аштан торолоп, канча-канча күнге улай уйку јок јүреле, бош арыј берген кижии өштүниң бомбазынаг тоштын ойылган јерин ајарбай калатан. Шоферлор анайып машиназыла кожо көлдин түбине түжүп, өлүп турган учуралдар ас эмес болгон. Је бу мындыј коркушту уур да

айалгада бис колдорысты бош салбай, черүге керектү кошторды тутак жок жетирип турганыс.

Мыныла коштой мен аэродромдорды орныктырар иштерде туружып тургам. Бис катерлерге отурала, оштүлерге көрдирбеске көжөө-ышла бөктөнип, эмезе суунун алдыла жүрер кемелерге отурала, Кронштадтаң Лавансар ла Сескар ортолыктарга барып, андагы аэродромдорды жазап, орныктырып турганыс.

Анайып черүге керектү кошторды тартып ла аэродромдорды орныктырар иштерде туружып, мен Берлинге жеттим».

И. Кочеев.

ЛУУНЫҢ ЛОЛДОРЫЛА

— Тарынын жыдын мен эн ле баштап Ыраак Күнчыгышта жытап көрдим — деп, Александр Иванович Кыныраков 1938 жылда Хасан көлдинг жанында япондорло тартышканын эске алынып, чала кокырлаган зайлу айдаг. — Же анда узак турбадым. Эки-үч ле кун... Ол тушта мен 85-чи кавалерийский дивизияда отделениенин командири болгом. Же Кызыл Черү самурайларды оодо соккон кийинде, младший командирлердин школын божодоло, танково-истребительный батальондо старшина болуп тургам. Онон 1942 жылда апрель айдынг учында ол батальонло кожо фронтко бардым...

Бис Карельский АССР-динг јеринде турганыс. Ол өйдө немецкий ле финский олјочылар Карелиянынг кунбадыш талазын колына алала, Ленинград городты тундүк жанынан жуулап барарга албаданып тургандар. Мыныла коштой андагы јердинг катузын темдектеер керек. Кайдаар ла барзан, саска эмезе көлгө учураарын. Агаштын аразына кирзен, база андый. Окоптор каскадый јерди бачым таап болбозын. Одус-бежен ле сантиметр кирези кызып алганда, алдынан өрө суу чыгып келер. Ого үзеери, томоноктор коркушту көп! Кижини бош јип браадар. Бир канча күнге улай уйку жок то жүрген болзон, јакшы уйуктап болбозын. Аш-курсак база коомой болгон. Же бис комудабайтаныс. — Александр Иванович тангы асты. Ол та нени де шүүп, кезек өйгө унчукпай отурала, ононгар айдаг:

— Бу керек күскиде болгон. Оштүлер табару эдип, окопторыска жууктап келгендер. Же бис адыжысты тындып ийеристе, олор јада түже-ле, автоматтарын жызырадып, удура аткылай берди. Саат болбой, бистинг ротада олоордынг артподготовказы тужында бүдүнге арткан сок јаныс станковый пулемет кенетийн тымый берди. Анайдарда, немецтер тура жүгүрелө, бис јаар жүткүгиледи. Керек коомойтыган. Пулеметтинг баштапкы номери дезе кыймыктанбай јатты. Оны көргөн бойынча ол дөөн жүгүрдим... Немецтердинг табарузы амадузына јетпеди. Мен дезе ол күннен

ала 1943 жылга жетире старшинанын ижин таштабай, станковый пулемет-
тыг баштапкы номери болуп жуулашкам...

Бир күн өштүлөрлө адыжып турала, сол төгмөгимнен шыркаткэ-
нымды билбей калдым. Оног осколоттордын кадалган жерлери сыстап
турганын сескен де болзом, уур айалгада тыг керектебей, пулемедимди
таштабагам. Учунда полевой госпитальда барарга келишти. Анда эки а-
кирези жаткам. Же врачтар осколоттордын биризин чыгарбай салган эм-
тир. Ол бу ла жуукта теренин алдынан болчойып келерде, оны бистин
Чибилүдеги фельдшер чыгарып берди — деп, өбөгөн төгмөгин шыркатуу
жеринег колыла сыймай тудат — Госпитальдан мени Экинчи Украинский
фронтко алгылаган. Ол тушта андагы советский черүүлөр Күнбадыш жаар
ичкерилеп брааткан болгон. Же өштүлөр тескериле де, ажындыра беле-
теп койгон жерлерине токтойло, коркушту удурлажып тургандар.... Бир
катап, 1944 жыл башталган өйдө, бис, он эки кижини, старшина Дроздов-
ко баштадып, кайуга жүргенис. Удурлажуга ажындыра белетенип алган
немецтер бойынын алдында чеден тудала, онын аткактуу эмиктериле
электрический ток божодып салган. Же ол биске жаан буудак болбоду.
Кайчыларды резин меелелүү колыска тудуп, алдындагы эмиктерди бир
жерден кезеле, өдө бердис... Кайуда командованиенин жакылтазын бүдүр-
ген согында — «Акыр, бир ле болгон «тил» алар керек» — дештис.
Удаган жок бир фрицти тудала, ойто бардыс. Же немецтер бисти көрөлө,
аткылай берди. Анайдарда, бис коркушту мендеп брааттыс. Шак ла бу
өйдө мен байагы чеденге жууктап келген бойынча эмектеп, бойыстын
эткен өткүжистен өдүп жадала, ажарынбас жанынан бажымды өрө көдү-
рип, электрический токту эмикке тийдиреле, билинбей калдым... Же нө-
көрлөрүм мени таштабай, санчастька жетирип салгандар...

Жалтанбас кайучылар, ол тоодо А. И. Кыныраков, командованиенин
жакылтазын көрүмжилүү бүдүреле, үзеери «тил» экелгени учун ончозы «За
отвагу» медальга кайралдаткан.

Көп өй өтпөй, Кыныраковтын бу кайралына база бир канча медаль-
дар ла Кызыл Чолмон орден кожуду.

1945 жылда январь айда, Экинчи Украинский фронттын черүүлөр
Күнчыгыш Пруссияга жедип, Одер сууны кечкен кийинде, болгон калапту
тартыжуда Александр Иванович Иванович үчинчи катап шыркататты. Киевтеги гос-
питальда эмденип алала, айлына жанып келди.

Жуунын калапту жолдорун өткөн коммунист Кыныраков Александр
Иванович «Мен инвалид» дебей, көп жылдардын туркунына Улаганнын
райфозунда ла совхозунда ак-чек иштеп турган. Эмди ол пенсияга чыгып
калган кижини. Андый да болзо, төрөл совхозынын Чибилүдеги ферма-
зында өдүп турган иштерден туура турбай жат.

А. И. Кыныраковтын эске алынганын И. Кочеев бичиген.

ОКТОРДЫҢ ОРТОЗЫНДА

(Е. И. Еланакованың эске алынганы И. Кочеев бичиген.)

Еланакова Екатерина Илларионовна бойының жалтанбазы ла жуучыл жакылталарды көрүмжилү бүдүргени учун «За отвагу» медальла эки катап кайралдаткан. Оноң башка, «За боевые заслуги» ле өскө дө бир канча медальдар алган.

Жууның кийинде Екатерина Илларионовна Улаганда он төрт жылга чыгара райфинотделде иштеген, эмди дезе — связьтың отделениезинде. Ол мында да бойының ак-чек ижи учун В. И. Ленинниң жылдыгына учурлаган медальла кайралдатты.

Ол мынайда куучындайт:

Жуу башталарда, бистин Чой журтта райвоенкомат санитарный дружина төзөгөн. Бис, комсомол он кыс, ижистен бош өйлөрдө ол дружинага жүрүп, жууда шыркататкандарга баштапкы медицинский болуш жетирерине үренип турганыс. Оноң 1942 жылда март айдың экинчи жарымында бисти ончобысты Кызыл Черүге алган.

Анайып мен Алтайский крайдың Боровлянка деп станциясында төзөлгөн 232-чи Сибирский стрелковый дивизияның 712-чи полкының старший санструкторы бололо, май айда үүре-желелеримле кожо Воронежский фронтко бардым.

Бистин дивизия Дон сууның жанында коруланышта турган. Ол коркушту күндер болгон. Улай ла табарулар ла контртабарулар болуп, андагы Хвощеватка, Панская Гвоздевка ла өскө дө журттар колдон колго көчүп туратан. От-калапту тартыжулардың күкүрти ле шыркататкан жуучылдардың онтузы эмди де кулагыма жап-жарт угулып тургандый.

Гүште окоптон кезек те өйгө чыгар арга жок болгон. Анайдарда, бис шыркалу улусты жуулашкан жерден түнде чыгаратаныс. Ле бистин дивизия табару эмезе контртабару эткенде, түште де жызырашкан октордың ортозында эмектеп, бойыстың ижисти бүдүрип туратаныс. Шырказын таңган кийинде жуучылды тылга чыгарар аргазы жок болзо, оны жуугында жаткан кандый бир ойдыкка апарып саларың.

Оноң, карагуй кире бергенде, ол жуучылды плащ-палаткага эмезе шинельге салала, тылдагы агаш аразына жетирип, санитарный машинала санчастька аткарып ийерин.

Ол өйдө бистин солдаттардың ла командирлердин жалтанбазы, турумкайы мени кайкадып та, сүүндирип те туратан. Уур да шыркалу болзо, мылтыгын таштабай, өштүлерге удурлажа адыжарга албаданып турар. Ого жууктап келеле, шырказын таңып берейин дезен, болбой туратан. «Акыр, сестричка, эм тургуза мени тийбе, бош жок» — деер. Ол эмезе шырказының сызына жүк ле арайдан чыдап, жүзин чырчыйтала, айдар: «Танга, көөркий, туза болбос... Ойди калас өткүргенче, өлгөлөктө, эдүлердин кажы бирүзин «амырадып» салайын...»

Дондо болгон тартыжуларда Ада-Төрөлистин жайымы учун канча

муг якшынак советский жуучылдар, ол тоодо менин үйре-желелерим Резвухина Маруся ла Зяблицкая Маруся, жүрүмдерин берген. Же корол-толор жаан да болгон болзо, бистин согушталарыс там ла тыгып, фашисттердин ийде-күчи десе уйдаап браатты. Арт учында, 1943 жылдын январь айында, бистин дивизия ла фронттын өскө дө черүлери өштүл-лерди тескерледип, Күнбадыш жаар ичкерлей бердилер.

Немецтер кемге де килебейтен. Олор санитарный машиналарды, шыркалу улустын эмденип турган жерлерин де аткылап, бомболоп турган. Шак ла андый учуралда, бистин дивизиянын жагы ла жайымдап алган Никольское деп журттагы санчастьти өштүлөр аткылап турган тушта, мен шыркаладала, алты айга чыгара Уфа городтогы госпитальда эмденип жаткам.

Лазылган кийинде мени фронтко ийбей, ол өйдө өштүлөрдөн жайымдалган Одесса городтын гарнизонына ийгиледи. Анда мен штабтын писари болгом...

ЛЕНИНГРАДТАН ЛИБАВАГА ЖЕТИРЕ

Запастын гвардии старший лейтенанты Абышев Василий Николаевич Ленинградский фронтто турушкан. Ол немецко-фашистский опочыларла таргыжып, Ленинградтан ала Латвиянын Либава городына жетире уур ла мажгуду жол өткөн.

Жуунын кийиндеги жылдарда Василий Николаевич Ак-Таштагы рудоуправлениенин озочыл шахтерлорынын бирин болгон. Эмди пенсионер. Ол бозынын Ада-Төрбөл үчүн Улу жууда турушкан ойин эки алынып, писатель И. Кочеевке мынайда куучындаган:

— Ленинградский фронттын Ораниенбаумский плацдармдагы черүлери, ол тоодо бистин 48-чи стрелковый дивизия, Петергофты (Петродворецк) ла Балтийский талайдын Финский булуңынын түштүк жарадындагы өскө дө городторды корулап, оборонада турган. Бис түни-түжиле амыр билбей, коркушту уур айалгада фашисттердин улай ла өткүр-ип турган табаруларына кайра согушталар эдип, олардын ийде-күчтери кородып турдыс. Учында, 1944 жылда январь айдын 14 күнинде, ичкер-лешке көчөр аргалу болдыс.

Эртен тура төрт часта бистин артиллериядан адыжыс башталып, фронтовой жүрүмисте сүрекей жаан учурлу кубулта болгонын жарлап ийди. Онон эки частын бажында бис ичкери бардыс. Ол ок өйдө Ленинградский фронттын өскө дө черүлери ичкерлешти баштагандар. Калапту тартыжулар кайнай берди.

Ол күн бистин дивизия фашисттердин турлуларына табару эдип, баштапкы сегис километр жол өтти.

Өштү бар-жок күчин салып, удурлажып турды. Же бистин күчтү согушталарыска чыдашпай, өлгөн лө шыркататкан солдаттарын, үрелген

танктарын ла өскө дө техниказын таштап, тескерилеп браат. Бистинг санзаларыс жарып, ийде-күчис кожуп турды. Бис там ичкерилеп, кыска өйдиг туркунына темир јолдын Рошпа деп јаан узловой станциязын ла Кингисепп городты өштүлерден јайымдап алдыс. Онон Нарва сууны кечеле, Эстониянын Нарва городына түштүк-күнбадыш јанынаг јууктап келдис. Је бу тужында өштү сүрекеј эптү јерде оборона төзөп алала, тын удурлажа берди.

Мында Ада-Төрөлдиг јайымы учун мениг подразделениемнег Радионов, Симигулин, Джукеков ло бир канча өскө дө солдаттар јүрүмдерин берген. Мында мен шыркаладала, стройдон чыктым. Је госпитальдан ол ок јерге келеле, 123-чи стрелковый дивизияда ротаныг командири болуп, јуулажа бердим.

Июнь айдын учында бис өштүниг обороназын оодо согуп, Нарва городты јайымдайла, Таллин город јаар ууландыс. Је бу тужында бистинг дивизияны Латвиянын төс городы Рига дөөн ичкерлеп брааткан черуге көчүргендер.

Бир күн полктын командири, подполковник Святкин мени бойына алдырала, ыраак јокто турган межелик јаар колын уулап айтты:

— Ол межелик сүрекеј эптү. Ого чыксаг, айландыра јаткан јер иле көрүнип турар. Чын ба?

— Чын — дедим.

— Анайдаарда, мындый — деп, полковник јакарып айтты. — Слер ас тоолу улусла ол јерди өштүден блаап алала, бистинг полк слерге келгенче тудар учурлу.

Бис, алтан кижиг, командирдин јакылтазы аайынча өштүлерге билдирпей, ичкери бардыс. Удабай межеликке једип, анда турган үч хуторды (айыл-јуртты) колыска алдыс.

Түнде кем јок болгон. Өштүлер карангуйда бис төөн келерге коркыгылап турган ошкош... Је таг јарый ла берерде, от-калапту тартыжулар башталды. Өштү бисти јаба базарга ченежип, түжине ле табарулар эдип турды. Межеликти ас тоолу улусла корулап аларга сүрекеј күч болгон. Је бис түниле казып алган окопторыста отуруп, алдырышпай турдыс. Анайып, бир конок өткүрдис. Учында гранаталардан болгой, патрондорыс та түгене берди. Јүк ле бир автоматный дискте јетен бир патрон артты. Олорды бирден-экиден үлежип алала, бистинг полк келгенче, межеликти колыстан божотпой турдыс...

Командирдин јакылтазын бүдүрген учун мени Ада-Төрөл јуунынг ордениле кайралдаган. Мениле кожо болгон солдаттар ла сержанттар да кайралдар алган.

Сентябрь айда Рига городты јайымдаары учун тартыжуда мен контузияга алдырала, беш айдын туркунына госпитальда јаткам. Онон чыккан согында ойто ло бойымнын дивизияма келеле, өштүлерле јуулажып, Либава городко јууктап келеримде, јуу божогон...

АДЫ ЖОК МЕЖЕЛИК

Кичү командирлердин курстарын үренип божодоло, стрелковый от-
делениени колыма аларымда, менин он тогус та јажым толголок болгон.
Ол өйдө бистин гвардейский дивизиябыс Орел-Курск ууламјыда калап-
ту јуу-согуштар өткүрген. Мен јуу-согушта баштапкы ла катап ады јок
межеликте турушкам. Ол межелик јаңгыс ла күннин туркунына канча-
канча катап колдон колго көчүп турган.

Фашисттердин танктары күзүрөп клееткен јалангы эмди де көрүп
тургамдый. Темир монгустар бежен кире болгон. Танктардын кийнинен
пехотинецтер келип, межелик јаар автоматтардан шыбалай аткылаган.

— Бу бистин јерис, советский јер ине. Олорго оны кирлү сопокто-
рыла тепсеттирерге бис тог ло не болгоныс? — деп, менин отделием-
нен кем де айтканы санаама кирет.

Чынын айдайын: ол јуу-согуштан озо противотанковый мылтыкты
мен тын неме деп бодобогом. Је мен јастырып жүрген болтырым. Менин
отделиемнин јуучылдары ол күзүрөп клееткен танктарды термитный
окторло чечен аткылаган. Бир канча танктар јалбырап чыккан.

Танктардын тескерлегенин көрүп, бис ончобыс сүүнип турганыс. Је
кенете тенери артиллериянын снарядтарынан күүлей берген: өштү
бистин окопторды ыраак адар пушкаларынан аткылаган.

Ол јуу-согушта мындай бир учурал болгон. Бис танктарды аткы-
лап турарыста, окобыска таныш эмес солдат түже калыган. Ол тегин ле
шинельдү болгон, кижини серендиргедий кандый да аңылу темдеги
билдирбеген. Је мен оны серемјилү көрүп, бир јуучылга айдадып, ба-
тальоннын штабына аткарып ийгем. Соңында угар болзо, ол бистин
частьтардын јерине өдөргө умзанган немецкий кайучы болгон эмитир.

Менин јуучыл јолым бу межеликтеги јуула божобогон. Сагыштан
чыкпас өскө дө јуу-согуштар болгон. Је ады јок межелик учун јуулашка-
ным мени анчадала тын тазыктырып, фашистский шилемирлер кыйалта
јок оодо соктыртар деген бек шүүлтеге эжелген.

И. КОКУРКИН,
Маижерокто мебель эдер фабриканын
электриги.

СЛЕРДЫҢ АДЫ-ЖОЛЫ МӨҢКҮ

ГЕРОЙ — БИСТИҢ ЛҮРЕГИСТЕ

Горно-Алтайскта жөнүнүн памятнигинен жаан ыраак жокто Туулу Алтайдын мактулу уулдары — Советский Союзтын Геройларынын портретный галереясы турат. Андый ок галереяны областной военкоматтын залында ачкан. Же бу галереяда жалтанбас герой, алтай уул Илья Тимофеевич Осиповтын сүри жок. Оны фронтко аткарган Турачактагы военкоматтын архивинен, Советский Черүнинг архивтеринен: геройдын фотографиясын эмдиге ле таап болбогон.

Ильянын сүри агазында да — Григорий Тимофеевич Осиповто до жок. Геройдын жаткан журтында ол тушта фотограф жок болгон. Онын да учун Илья черүге атанарына жетире карточкага да соктыртпаганына кайкаар неме жок.

Же андый да болзо, онын тирү арткан нөкөрлөрүнүн куучындары, архивтеги документтер аайынча меге бу геройдын моральный кебери жарт көрүнөт. Шак ла онызы керегинде кыскарта куучындап берерге турум.

Төзинен кестирткен мөш калың карлу жерге күп эдип келип түшти. Онын агаштардын будактарын сындырып быжыраткан табыжы жылыйгалакта, буркураткан кары серигелекте, Ильяга таныш кыстың кыйгызы ыраактан угулды:

— Илюша-а-а! Осипо-о-ов!

Илья малтазын курына кыстанып, маңдайындагы терин арчып, кыстың үни угулган жер жаар болды. Же жаан ыраак барбай, нөкөрлөрине кайра бурылды.

— Же, уулдар, мениң баратан ойим келген туру — деп, ол агаш ке-

зеечи најыларын аяктып, сүүнип турганын жажырбай айтты. — Јупта баштүни соготон ой келген.

Нюся Дорожкина жүгүргенче келеле, араай айтты:

— Сени конторага алдырып турулар. Повестка келген.

— Ончозы јарт — деп, Илья каруун токуналу јандырды. — Сен эмди эр улусты конторага эш немези јок керек учун алдырбай јадыг не...

1941 јылдын декабрь айынын күндеринин бирүзинде Илья Осипов најыларыла, нөкөрлөриле јакшылажып, јаан эмес Куу јурттын оромыла калганчы катап базып, бир частын бажында Турачакка једип келген. Онон Бийск јаар атанган.

Военный керекте ого јангы специальность берилген. Гражданский профессия керегинде суракка Осипов карууны «Мен — ишмекчи» деп јандыратан болгон болзо, эмди ол бойынын анкетазында, ого үзеери, «агаш кезеечи, суула агаш агызаачы» деп бичиген. Шак ла онон улам онын военный ижи де агашла, суула колбулу болды. Оны понтонный күр эдер агылу моторизованный 134-чи батальонго понтонер эдип ийдилер.

Илья Осипов 1943 јылдын май айына јетире Донской фронттын јууларында турушкан. Сыны бийик эмес те болзо, је чыйрак, күчтү уул командованиенин уур деген көп јакылталарын ак-чек бүдүргени учун батальон ичинде Кызыл Чолмон орденле эг озо кайралдаткандардын тоозында болды. Кийинде Илья Осипов «За отвагу» деп медальла база кайралдаткан.

Оштү-олјочылар советский черүден јаан согулта алып, 1943 јылдын учында Күнбадыш јаар там ла тескерлеп турдылар. Оштү Днепр суунын он јарадында бек турлу тазөп, токтой түштилер. Бистин јуучылдардын алдында Днепр сууны кыйалта јоктон кечип алар, танктарды, артиллерияны ол јаратка кечирип, анда оштүге јаан согулта берер задача турган.

Бу задачаны јенүлү бүдүреринде Ильянын служить эткен күрлер тудар понтонный батальонына јаан учур келишкен. Оштүнин пулеметтордон ло минометтордон коркушту аткылап турганына ажару этпей, 30 тонна кош көдүргедий пристань тудуп алар керек болгон. Је элден ле озо сууда пристань тургадый јерде тазөгө тудуп алар керек. Батальоннын командири капитан Савченко стројдо турган понтонерлерди ажарып көрди.

— Бу ишти бүдүрерге мен белен — деп, Осипов командирдин айдарга сананган шүүлтезин билгендий айтты.

Бир канча өйдиг бажында ол Днепрде болды. Соок суу кол-бутты чек ле курултып турды. Ого үзеери, јаан ыраак јокто снарядтар улай ла јарылып, иштеерге чаптык эдип јат. Је Илья нөкөрлөриле кожо олүмнин кырында да болзо, пристаньнын тазөгөзин тудар ишти эки час төртөч минут өйдиг туркунына бүдүрип салдылар.

Бистин черү Днепрди кечерин баштаган. Оштү адыжын там ла тыгыдып ийди. Је танктарлу ла уй-мылтыктарлу бистин паромдор ол ја-

ратка ээчий-деечий кечип турдылар. 1943 жылда 29 сентябрьда бистин жуучылдардын одус тонна кошту паромына өштүнүн миназы тийген. Сууга чөйгүп брааткан паромды аргадап аларына понтонерлердин болу-жы керек болгон. Суудаг понтондорды чыгарып аларга элден ле озо паромды бир канча бөлүктөргө бөлип ийер керек.

Илья Осипов командирден бу ишти бүдүрөргө суранды. Иш уур. Оштүнүн адыжы да токтобойт. Же өскө арга жок болгонуын командир би-лип, Ильянын сурагын жараткан. Солдат противогазтын шлем-масказы-нын гофрировать эткен трубкасына база бир канча противогазтардын андый ок трубкаларын кондырып, бу масканы кийеле, соок сууга кир-ген. Тоозы жок снарядтардын жарылыжына борорып калган сууда не де көрүнөр аргазы жок. Же жалтанбас солдат суунун эки метр терегинде паромнын кажы ла болтын кармадап, өлүмдү тартыжуда паромды ар-гадап алган.

Бистин танктар ол жаратка кечерин катап ла баштаган. Бир канча дйдиг бажында бистин черүнүн бөлүктери Днепрдинг он жарадында ош-түнүн коруланыхын үзе согуп, ичкерлешти жеткилдеген.

Батальоннын командири 1943 жылдын октябрь айында жалтанбас алтай уулды кайралдаары керегинде командованиеге ийген бичигинде мынайда темдектеген:

«Кызыл черүчи Осипов Илья Тимофеевич Днепр сууны форсиро-вать эдеринде жалтанбас ла турумкай болгоны учун Советский Союзтын Геройы деп бийик күндүлү ат-нереле ададар аргалу».

Оны уккан Илья кайкай берди:

— Менин бүдүрген ижимди бистин кажыбыс ла бүдүрер аргалу бол-гон. Мен бу ишти жакшы билетем, онын учун жакылтаны бүдүрөргө он-чозынаг озо сурангам. Мен суула кичүден ала таныш. Туулардын суузы-ла агаштар агыскам...

Жуучыл анайда айдып, төрөл жерин, туулар ортодо чапкындалып аккан Куу деп сууны эске алынды. Илья агаш агызаачы нажыларыла кожо суу-нын жарадына келгенде, агаш участоктын начальниги Андрей Никифоро-вич Гурьянов олорды уйдежип турат...

Бир катап ол Ильядан мынайда сураган:

— Сен, Илья, бисте эг ле жиит, же ончозынаг бөкө. Бу мынча кире ийде-күчти сен кайдан алынган? Сени кандый эне чыдадып өскүрген болотон?

Ол тушта Илья карууна нени де айтпаган. А нени айдар? Уул энезич билбес. Ундып салган. Ильяга бир жаш жеткелекте, энези оорыйла, жада калган. Жаан удабай уулчактын адазы өлгөн, Илья аказынын — Григорий-дин айлында арткан. Акызы алтын иштеер приискке барарда, уулчакты айылдаштарына таштап ийген. Ильяны кожо алайын дезе, приискте школ жок болгон. Онын учун Григорий Тимофеевич уулчакты Ойрот-Турага (эмди Горно-Алтайск) эзезине ийген. Илья городто жети классты үренип

божоткон. 1940 жылдын жайында Илья агаш белетеер участкакто иштеген.

Алдында агалу-инилү Осиповторло кожо иштеген, Турачакта јаткан Кондрат Иванович Беляев мынайда эске алынат:

— Ильяны агаш белетеечилер жылу уткыган. Ол тушта көп эр улус фронтко атанган. Ильяны десятник эдип көстөгөндөр. Је ол малта-киреезын таштабай, түште агаш кезип, эгирде дезе бригадалардын бүдүргөн ижин кемјип туратан.

...1944 жыл, январь. СССР-дин Верховный Советинин Президиумынын Указы аайынча јалтанбас јуучыл, алтай уул Илья Тимофеевич Осиповко Советский Союзтын Геройы деп бийик ат-нере адалган.

Алдында дезе јангы јуу-согуштар, јангы тартыжу. Илья Тимофеевич өштүнин уйазына — Берлинге једер амадулу болгон. Је амаду бүтпеди. Январь айдын учында калапту јуу-согуштардын бирүзинде Илья Тимофеевич Осипов өштүнин огынан корогон. Је Геройды албаты ундыбай јат. Ол бистин јүрегисте.

Ф. Демьянов.

ОТ-КАЛАПТЫ ӨТКҮРӨ

Жаан көзнөктөрлү, жарык ла ару класс. Кажы ла партада экиден үренчик — көөшпөк кызыл качарлу, бышкан бороготтый кап-кара көстөрлү уулчактар ла кызычактар. Не ле немеге сонуркак, јилбиркек, эмеш-эмеш баштактанып та ийер ооду. Кажы ла кижинин јаш тужы — ол, байла, качан да ундылбас сүүнчилү ле ырысту ойи болор. Је кажы ла үйе балдардын салымы, ырызы, өткөн јолы башка. Ол өйлө көндүрө камаанду.

Карманов Чагандайды Ада-Төрөл учун Улу јуу керегинде, анда эткен јуучыл керектери керегинде бу балдарга куучындап берзин деп үредүчи сураган. Јуу керегинде куучынын баштаардан озо, ол чырайлары сүүнчилү бу балдарды эбире ајыктап келди: «Ырысту өйдин балдары» — деп, Чагандай ичинде сананып, бойынын јаш тужын эске алынды. Ол ло аайынча бойынын куучынын јуу-чактан, өлүмнөң эмес, амыр-энчү, јүрүм, ырыс деп сөстөрдөн, јуулашканынан эмес, јаш тужындагы јүрүминен баштаган.

Чынын айтса, Чагандайдын јаш тужы, онын салымы бу отурган балдардыйынан чек башка болгон. Андый өйдө өскөн. Бойынын јүрүми учун јаштан ала тартыжарга, кырмактанарга келишкен. Туулу Алтайда колхозтор төзөлгөн баштапкы ла јылдардан ала ол колхозто иштеген. Баштапкы бешјылдыктар, культурный, социалистический кубулталар учун тартыжу. Ада-Төрөл учун Улу јуунын күч ле кату јылдары. Јуунын кийиндеги албаты-хозяйствоны орныктырары учун тартыжу. Чагандайга бу јенгил эмес, је бистинг албатынын историязында ат-нерелү јылдарда иштеерге келишкен. Ол бир де катап, кайда да јана баспаган...

— Мен 1916 јылда Кош-Агаш аймакта Көкөрүде, кышкыда чаган айда чыккам. Онын учун Чагандай деп адап койгон. Је мен аданын алкыжын да, эненин эркезин де укагам, көрбөгөм.

Чагандай биледе эн кичинек, үчинчи, бала болгон. Ол бир де јашту болголокто, адазы јада калган. База беш јылдын бажында онын энези, Диятов Аман деп бай кижиге барган. Онын койлары бир муннан, јылкызы јүстөң, сарлыгы беженнен ас эмес дежетен. Је энезиле кожо Чагандайдын јангыс ла эјеzi, балдардын эн јааны, барган. Чагандайды ла онын Яков деп 8 јашту аказын бай «керек јок» деген. А энези?

— Мен удабас алтан јашту болорым. Је ол улустын кылыгын эмдиге јетире кайкап јүредим — деп, Чагандай куучындайт. — Је бис экү, ишке күч јетпес балдар, байга керек јок болгоныс јарт. А ол бистинг эне-бис кандый јүректү кизи болгон?

— Эне... Бу жаңыс сөстин учуры кандый жаан! — деп айдала, Чагандай бир кезек ойго терең санана берди. Онон ол үзүктеле берген куучыны: улалтты. — Жууда жүрүп, нени көрбөдүм эмеш. Уур шырканын сорузуна чыдашпай «эне-е!» деп кыйгырып жаткан жуучылдарды да көп көргөм. Кижинин тили чыгардагы баштапкы сөзи «эне» деп сөс. Канду жууда өштүн огына алдыртала, эрик жокто өлүп жаткан жуучылдын да калганчы сөзи андый турган. Же менин ада-энем — Совет жаң болгон. Төрөл Совет жаң учун, онын албатызы учун, коммунизмниң жеңүзи учун амыр-энчү иште де, канду жууда да ийде-күчимди, тынымды кыскаң багам.

...Яковты, Чагандайдын аказын, интернатка алып, школдо үреде бергендер. Чагандайдын жабы жетпес учун оны интернатка албаган. Карын, онын таайы, Иртайов Ташанку деп кижин, Чагандайды айлына жүргүзип, сегис жашка жетире чыдадала, интернатка табыштырган. Ол таайынын эткен жакшызын качан да ундыбас. Чагандай жети жылга жети классты божоткончо интернаттарда жадып үренген: Көкөрүде, Кош-Агашта, Чибитте, Шебалин аймакта. Онын кийинде оны Горно-Алтайск городко (ол тушта Ойрот-Тура) педтехникумга үредүге ийгендер. Мында ол Яков аказына туштаган. Ол жаан оорып, больницада жадала божогон.

— Акам өлөр алдында меге мындый жакылта берген — деп, Чагандай эске алынат. — Сен, Чагандайым, жас келип, күндөр жылыза ла, төрөл жеринге, эне болгон Эре-Чуйыга жаң — деген. Бойы ол ло кышкыда божоп калган. Көөркийдин недең оорып өлгөнүн билбезим. Байла, өскүс-жабыс кижинин кийим-тудумы уяң болуп, өкпө-буурына соок өткөн, ол эмезе курсак-тамак уяң болгонуяң. Өлүм шылтакты табар ла эмей. Же мен акамнын өлгөнине коркушту тың ыйлаган эдим...

Ол ло жылда, жаскыда, күн узап, жылып ла келерде, Чагандай аказынын жакылтазын бүдүрүп, городтон чыгала, Кызыл-Өзөкти өрө баскан. Кыр ашкан. Жаан жолго кирген. Жолой улустаң курсак сурап жип, келишкен ле жерге конуп, жүк ле өлбөгөндө жойу Көкөрүге жеткен. Байагы ла жымжак жүректү өрөкөнниң, Ташанку таайынын айлына барган.

— Уренер керек болгон. Уредүм де кем жок эди — деп, эмди Чагандай куучындайт. — Же ол тушта акамнын айтканыяң чыгып барар учур менде жок болгон. Акам нени сананып мени жандырганын билбезим. Же меге жакшы эдерге сананганына бир де алаңзыбай жадым.

1930 жылда Көкөрүде колхоз төзөлгөн. Он төрт жашту Карманов Чагандай койчынын болушчызы болуп иштеген. 1934 жылда — ферманын учетчиги. Кызыл-Өзөктө алтаяйлык курс. Жылкы ферманынын заведующийи, колхозтың председатели.

1937—1939 жылдарда Чагандай Карманов Кызыл Черүде служить эткен. Ыраактагы Күнчыгышта кавалерияда турган. Бу жылдар Чагандайдын политический ле физический таскадузына жаң камаанын жетирген.

Черүде служба божогон кийнинде, ол Горно-Алтайск городто токтоды. Уренер керек болгон. Ол мында колхозный школдо бухгалтердин курсына үренип жат. Уредү башталганы 4 ай өдүп те калган болзо, жаңыс жердин кижизи, Майхив Төкпөр, ого болужып, уредүни жегүлү божодор арга берген. Ол ло Көкөрү журтта «Путь к социализму» колхозтын бухгалтери, онон — председатели болгон. 1940 жылда май айда партиянын Кош-Агаштагы райкомы ла аймакисполком Кармановты Калининниң адыла адалган колхозко ийдилер. Колхозчылар оны правленийнин председателине тудуп алгандар.

1941 жылдын 22 июнин Чагандай качан да ундыбас болор. Колхозто өлгөн ижи жаңы ла башталган. Чагандай звенолордын бирүзинде болгон. Түштө элчи келген. Коркушту жаман жетирү экелген — Германский фашизм Советский Союзка табару эдип, жуулап киргени керегинде. Мындый табыштын кийнинде ап-айас күндеги чаңкыр тегери кара булутка алдыртып, күнниң көзи бөктөлө берген немедий болгон. Баштапкы ла мобилизацияда чуп-чулу 120 эр кижичи фронтко атанды. Өлгөн белетееринде туружатан жети звенонун ордына үй-сай улусты, бала-барканы жууп, 60 кижилү үч звено төзөлгөн. Ол жылда, сүрекей күч те болгон болзо, колхоз өлгөн планын бүдүрип алды.

Военкоматтан алдырту келерин Чагандай күнүн сайын сакып турган. Учы-учында, бойы барган. Фронтко аткарзын деген суракту. Экинчи, учинчи катап барган. Партиянын райкомына жеткен. Аймактын башкараачыларынын сөзи жаңыс болгон: «Мында да фронт. Колхозтын ижин жакшы башкарып, фронтко көптөн эт, сүт, түк, жылу кийим аткараар ишти төзө». Чагандайдын амадузы 1942 жылда сентябрь айда бүттү. Ол фронтко атанган.

Волганын жаны. Мында жаңы дивизия төзөлип турган эмтир. Жаңы келген жуучылдардан жүзүн-башка специальностьтор аайынча подразделениелер төзөп турган: связисттер, саперлор, кайучылдар, артиллеристтер...

Бир күн Чагандайдын ротазын стройго тургузала, онын командири команда берди:

— Кайучыл болор күүндүлөр эки алтам ичкери бассын!

Чагандай стройдон чыгара баскан. Стройдо тургандардын көп сабазы чыккан эмтир. Је оморды база «элгеген»: алдында черүде болгоны-болбогоны, иштеген ижи, чыккан-өскөн јери ажаруга алынган. Онон омордын физический таскадузын көргөн. Күрежери јанынан ол жуулган уулдарда Чагандайды јыгары чыкпады. Учында кайучылдардын командазын жууп турган лейтенант Чагандайдын јанына базып келеле, онын ийинине таптап айткан:

— Молодец! Сени алып јадым, јакшы кайучыл болорын.

Онын кийнинде үредү башталган. Уредү күч те, јилбүлү де болды. Чагандай алдында эки јыл кавалерияда болгон. Солдат кижинин эн ле

күч службазын өттим деп бодойтон. Же эмди көрөр болзо, андый эмес эмтир. Кайучылдын үредүзи сан башка неме болды. Мында неге үретпейт деер?

— Кайучыл — ол черүниң көзи ле кулагы. Онызы жогынаг өштүдөн жегүлү коруланар да, ого жегүлү табару да эдер арга жок — деп, разведротаның командири айткан. Оның кийинде бу сөстөрди Чагандай көп катап уккан, оның учурын бойы да јарт билген, јит јуучылдарга бойы да айдып туратан.

Кайучылдың ижи, чындап та, каруулу, күч, јеткерлү эмтир. Мында ай-карангуй түнде (а кайучыл десе көп сабазында түнде иштеп јат) бир де аспас, бойының јолын таап јүрер керек. Картаны, топографияны, компасла башкарынарын, рацияны билетени кыйалтазы јоктон керектү. Уч айдын туркунына Чагандай јаан үредү өткөн. Бир де табыш жогынаг өгөлөөрине, јыларына, өштүниң јолдо тургускан миналарын јайладарына, аткакту эмиктерин кезерине, кандый да айалгада өштүни чике адарына, эмезе былча бычактаарына, колы-будын толгооруна эмезе талдыра согооруна таскадылган.

Ол ок 1942 јылдың декабрь айының учында 238-чи стрелковий дивизияның 312-чи аңылу разведротазында фронтко атанган. Мында, Москваның ары јанында, кышкы канду јууларда өштү тескери сүрдүргөн болгон. Эмди коруланып турган. Јаан јуулар жок. Же кайучылдарга иш түнгей ле көп.

Клин городтың јанында турарда, Чагандайга баштапкы катап кайуга барарга, баштапкы «тил» тударга келишкен. Алдында ончозы ойын ошкош үредү болгон. Сениң тудатан «өштүүн» — бойыңның нөкөрин, кодорып јаткан минагда чын запал жок... Үредү. А эмди сениң алдында чып ла чын өштү, оның тургускан јеткерлү миналары, оның тарткан аткакту эмиктери, оның траншеязы, анда тирү, ийде-күчтү, колында автоматту, јалмажында узун сапту гранаталу, курч кинжалду өштү. Бу буудактарды ончозын өдөр, тирү фашистти табыш чыгартпай тудала, экелер керек. Иш јенгил эмес. Оның учун Чагандайды кожо баратан, баштап јүретен ченемелдү нөкөри, Дягилев Павел, үч күнниң туркунына катап үреткен. Уч ай үренгени јетпеген ошкош. Же чын «ишке» барар алдындагы үредү сүрекей керектү болды.

Дягилев нөкөрин «кайуга барарына белетен!» деп команда берер. Оның кийинде келип, бойы ончозын сыймап, Чагандайды бастырып, јылдырып көрөр. Бир де «шыңгырт» эдер табыш жок болзын. Кардын үстиле, јылан чылап, јылып өт. Бир де јердег кар «кыјырт» этпезин, «кајырт» этпезин.

— Өштүниң коруланган јерине јетире бистин окоптордон ала 300 метр кирези болгон — деп, Чагандай эске алынат. — Бир час түнде мен, Гавел Дягилев ло Чесноков деп солдат окопторыстан чыгып, өштүниң турган јери јаар јылдыбыс. Јангыс ла пластунскийле.

**БИСТИН
ЈЕРДИН
УЛУЗЫ—
СОВЕТСКИЙ
СОЮЗТЫН
ГЕРОЙЛОРЫ**

ШУКЛИН
Илья Захарович

ТАРТЫКОВ
Семен Владимирович

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
ART AND
ARCHAEOLOGY
OF THE
UNIVERSITY OF
CAMBRIDGE

1871

СТЯЖКИН
Михаил Михайлович

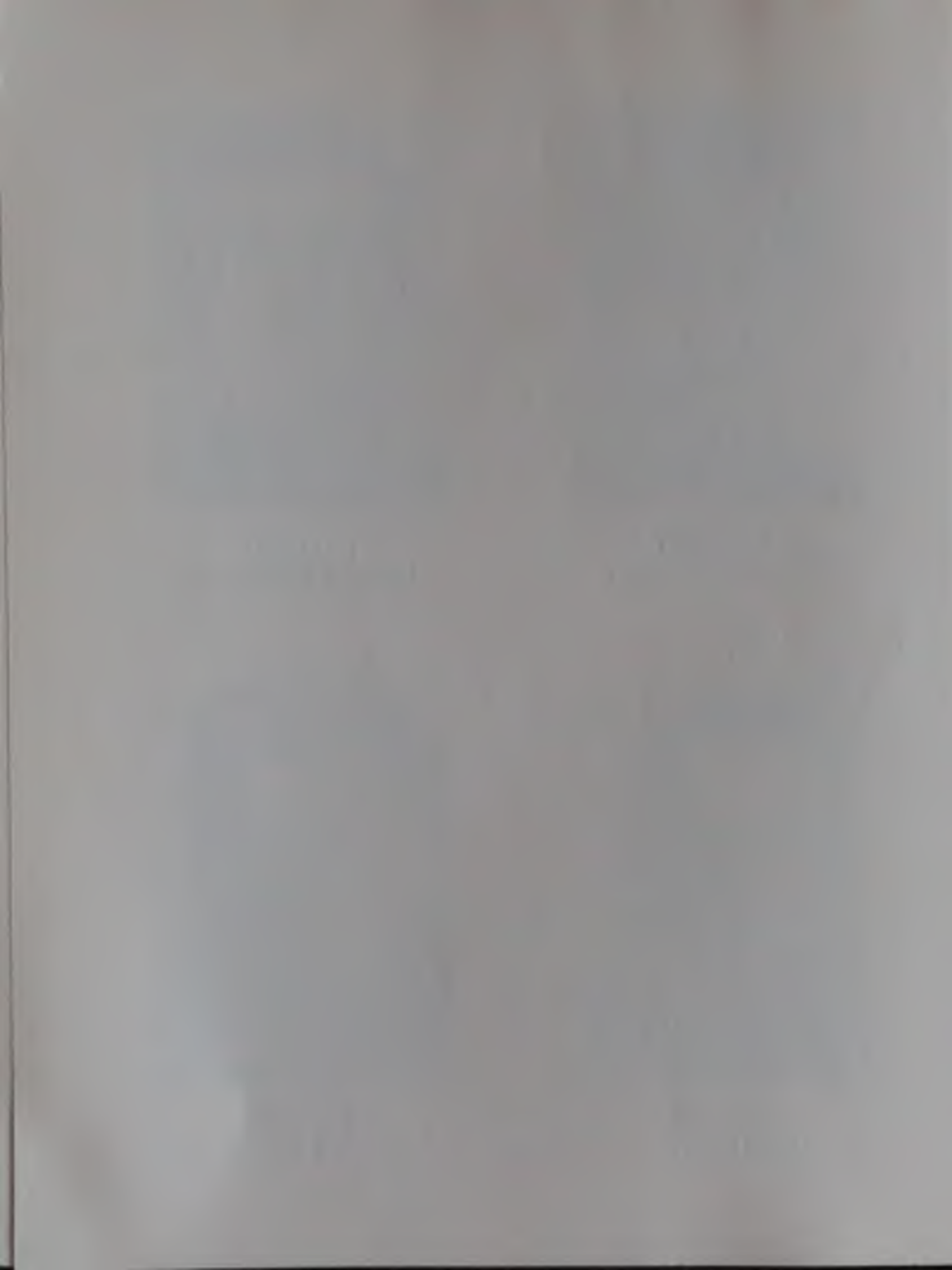
НАГИБИН
Николай Анисимович

СЕМЕНОВ
Иван Ильич

ТРОФИМОВ
Николай Андреевич

ФЕДОРОВ
Николай Дмитриевич

ТУГАМБАЕВ
Кыдран Александрович

ЛЕНКИН
Александр Николаевич

ПАРШУТКИН
Тимофей Иванович

БОЛЯЕВ
Яков Илларионович

ХАРИТОШКИН
Василий Иванович

ЕРМОЛАЕВ
Феодент Филиппович

НОГОВИЦИН
Пимен Николаевич

КАЗАКОВ
Темиррей Токурович

СТРЕНИН
Федор Михайлович

МОРОЗОВ
Лаврентий Ильич

ГОРДОПОЛОВ
Геннадий Дмитриевич

МАСКАЕВ
Михаил Филиппович

НАЛИМОВ
Сергей Венедиктович

ЕЛЕУСОВ
Жанбек Акатович

ТРСФИМСВ
Евгений Федорович

Бир частың бажында өштүнинг тарткан эмиктери учураган. Ол үч кат эмтир. Баштапкы эмикти кезип, учураган миналардын запалын уштып ийгендер. Мынаг јүс ле метрде пулемет турган, оның јанында часовой базат. Оног база 200 метр кирезинде — экинчи пулемет, база каруулчык. Эмди анчадала чебер ле сергелен болор керек. Кажы ла 15—20 минутын бажында өштү ракета божодып, пулеметтон кыска очередыле адып турганын кайучылдар билип алдылар. Шак ол тушта, бойының ок мылтыгының табыжына фашист табыш укпас өйдө, экинчи, оның кийнинде үчинчи эмикти кезип алдылар. Тым јада бердилер. Бот ракета бу ла јанында быжылдап, бедиргени чачыла берди. Пулеметтон атканы бир кезекке јызырай берди. Уч нөкөр кижининг бажыла тег траншейге табыш јогынаг калып түшкендер. База ла катап эптү өй келижерде, Павел алдында турган Чагандайдың жардына колыла ныкып ийеле, «бар, тут» деген. Онызы өгөлөп ичкери баскан. Чесноков — ойто чыгатан јерди карулдап арткан. Баштапкы «тилди» тутканы керегинде эмди Чагандай каткырып айдат:

— Өштүге јетире анча-мынча ыраак ошкош эди... Је траншейдинг бурулчыгынаг чыгып ла келзем, «Хальт!» ла деген эди. Чочыганым да коркушту. Эки-үч ле алтап јүгүрдим ошкош. Фашисттинг сол колы учурды. Уреткени аайынча кайра толгодым. Оның јиткези мен јаар, јүзи ары болды. Онг колынаг база тудала, бар-јок күчимле тескери ле толгодым. Фашист дезе нени де айдып, чыгырып туру. Павел јүгүргенче келеле, оның оозына кляпты сугуп, колына темир киженди кийдирип ийди. Байаг немени јединип алала, келген јеристенг чыгарала, ичкери јүгүрдис. Эки-бир ле минут өй өткөн ошкош. Је өштүнинг одузында аайы-бажы јок адыш башталды. Көп тоолу ракеталар айландыра жарыдып турды. Бистинг окопторды куустыра, нейтральный зонада үзүк јоктонг снарядтар, миналар түжет. Ичкери барар арга јок. Оның учун уур снаряд түшкен ойдыкка кирип алала, јада бергенис. Он кирези солдат траншейдег чыгала, табыштанып келгилеп јаткан. Је Павел олорды ойдыктан чыгып, јолына сакып алала, ончозын автоматла кыра адып ийген. Өскөлөри тидинип чыкпады.

— Бистинг јолыбысты буудактап, өштү артиллерияданг бир частаг узак аткылады — деп, Чагандай куучынын улалтат. — Адыш серий ле берерде, «тилди» ойдыктан чыгарып алала, јүгүргенис. Фашист түрген баспас. Дягилев оны јединип алган, мен ле Чесноков кийниненг ийде салып, 800 метр јерди 2—3 ле минутка өдүп келдис ошкош.

— Баштапкы «тилди» анайып тудушкан эдим — деп, Карманов тыг каткырат. — Јакылта бүткен де болзо, менин јастырганымнаг улам керек арай ла үзүлбеген. Айс болзо, бис үчү тирү келбес те эдибис. Кандый јастыра ба? Олор бир канча. Баштапкызы. Траншейле базып јадала, мен кийимимле оның кырына тийген эмтирим. А каруулда јаантайын тында-ланып турган кижги сүрекей уккур ине. Сезип ийген. Экинчизи. Өштүни

бир де табыш јогынан, онын «хальтын» да, «хенде-хокын» да кыйгыртпай тудар керек. Сени ол озо көрөлө, табыш чыгарган болзо, оны талдыра согор керек. А мен дезе онын колын толгоп тургам. Ол жастыраларым керегинде меге нөкөрлөрүм айткан. Кийинде ол ло Дягилевле кожо көп катап кайуга жүргем. Бу каруулу керекке үренип темиге бергем.

— Бир катап, 1943 жылда, Карачев деп городто бойымнын јеримнин кижизине туштаганым солун болды — деп, Чагандай Карманов айдат. — Бистин дивизия бу городты жаңы ла алган. Је оштү оны артиллериядан аткылап, чек амыр бербей турган. Бу тужында мени дивизиянын штабына алдыртала, кандый-бир бийик јерге чыгала, оштү кайдан аткылап турганын бистин артиллеристтерге темдектеп бер деп јакыгандар.

Чагандай оноң чыгала, айландыра ајыктанып, эптү јер көрүп жүрген. Городтын јаказында, бийик төңнин үстинде церкве турды. «Бот онын күкпегине чыгып алзам, сүрекей ыраак көрүнер эмтир» деп сананды. Ол церквенин кирпич тепкиштерин өрө чыгып, онын ичине кирип ле келерде, удуга арык бүдүмдү, рация жүктенген кижи учурады. Ол:

— Јакшы ба, Чагандай? — деди.

— Јакшы. Бу сен кем?

— Мен Цыбин Михаил. Кош-Агашта зоотехник болуп иштегем.

— А-а. Таныдым. Кайдан келдин? Кайда...

Је бу ла тушта уур снаряд чике ле церквенин үстине келип түшкен. Кирпичтер, тозын-тобрак кайнап түшкен. Качажып, Чагандайдын көзине кирпичтин оодыгы кире берген. Оны арчып турала көрзө, байагы Цыбин де јок, ол бойынын нөкөрлөриле кожо жүре бертир, церквенин куполы да јок эмтир...

— Ол тушта база бир катап бычактын мизинег калган эдим — деп, Чагандай айдат. — Чынын алза, фронтто кижі жаантайын бычактын мизиндий јеткерде жүрбей. Снаряд, мина, ок кайдан келбес? Је ол тушта Цыбин учурашаган болзо, мен эки-бир ле минутка церквенин күкпегине чыгып барар эдим. Уур снаряд ол ло тушта келип түжер эди...

Карманов Чагандай јуунын јылдарында кайучы болуп, узун ла күч јол өткөн. Онын эткен керектерин жаңыс очеркте айдарга да күч. Ол керегинде бүткүл книга да бичиир арга бар. Ада-Төрөл учун Улу јуудагы эткен ат-нерелү керектери учун ағылу разведротанын старшиназы Чагандай Карманов «Јуучыл Кызыл Мааны», эки Кызыл Чолмон, үчинчи степеньдү «Слава» ордендерле кайралдаткан.

Ол Москвадан ыраак эмес Клин городто јууга киреле, көп областтар, бастыра Белоруссияны өткөн, Польшанын јеринде Грозден деп городто уур шыркадала, госпитальда эмденген. 1944 жылдан ала Советский Союзтын Коммунистический партиязынын члени. Ташкенттин јанында госпитальда јадып эмденеле чыгарда, бистин черүлер туку Берлинде болгон.

Јегүнин Күнинде, 1945 жылда 9 майда, Чагандай Карманов алдында

иштеген јеринде, Кош-Агаш аймакта Ак-Тал јуртта болгон. Онын эш-нө-көри, Нурзия, Белтир деп јерде кой-кураан кичееп турган тужы болгон.

Шак ла 9 майда јанып келгени учун, ол тушта улус «Чагандай јенү экелди» деп айдыжтан. Чындап та, Јенүни Чагандайдый эрлер — канду јууларда јен јастанып јыгылгандары да, тирү эбирилип јангандары да — экелгени јарт. Андый улустың јүрүмин, эткен керектерин албаты качан да ундыбас.

Јууның кийниндеги јылдарда Карманов Чагандай партийный, советский, хозяйственный башкараачы иштерде иштеген. Ол он јылга шыдар бсйының чыккан-өскөн јеринде, Көкөрүде, «40 лет Октября» колхозты башкарган, учында Курайдагы јурт Советтин председатели болуп иштеп турала, пенсияга чыккан. Ол эмди Ак-Тал јуртта јуртап јат — иштин ле јууның ветераны, персональный пенсионер.

Бу байалык сынду, јаантайын кыскарта кайчыладып койгон чачту, чала тунгак үндү ле күлүмјилү көстөрлү, ныкта базытту ла чыйрак бүдүм-дү кижини Кош-Агаш аймактын јаан да јаштулары, јииттери де јакшы билер. Ол — Чагандай Карманов, Ада-Төрөл учун Улу јууда мактулу кайучыл болгон киж.

М. Качкышев.

СОЛДАТТЫҢ ЖОЛЫН НЕЛЕ КЕМПИР

Ол ыраак 1940 жылдың сентябрь айынын соок салкынду, је аяс, кандый да сүүнчилү күндерининг бирүзинде Кош-Агаштан черүге атанган уулдар кандый уур, ат-нерелү жол өдөрүн, олордын бир канчазы төрөл жерино жанып келбезин ол тушта кайдан билзин... Кош-Агаштын жабызак боро туралары, таныш улустын кебери, чөлди эбире курчай турган таскылдар табынча ырап, чаңкыр түдүскөк ле боро тозын өткүрө жоголып калган. Уулдардын күүн-санаазы бийик, сүүнчилү. Кызыл Черүде служить эдер, көрбөгөн ыраак жерлер көрөр.

Гранды корып, кандый бир ат-нерелү керек те эдериннен маат жок. Ороонды эбире өштүлөр. Ол тушта герой болуп жанып келер эдин. А атту черүде служить эдерге келишсе, ой, кандый жараш, кеен кийимдү келер! Черүден жанып келген кавалерист уулдардын кебин көрзөн, торт ло бажын айланар. Мөнгүн шпоралардын шыңгыртына кыстардын жүректери шимирей беретен эмес беди...

Чуйдын жолынын тозынын буркурадып, учуртып клееткен машинада отурган уулдардын бирүзи, жиит комсомол уул, Рахимгалим Мурзагулов база шак мынайда сананган ба, айса жок по, онызын эмди билерге күч. Жа очко жиит уулдардын күүни андый болордо, Рахимгалимнин күүни канайып өскө болотон эди? Төрөлин корыырга барып жаткан кижичи канайып сүүнбес! Ол ак чырайлу, чаңкырзымак көстү омок уул, төрөл Совет жан, школ, комсомол чыдадып өскүрген уул, Рахимгалим Мурзагулов, керек болзо, Төрөли учун жүрүмин де берерге ол тушта белен болгон.

Рахимгалим Казахское деп журтта чыккан, бу ок журттын школында жети класс божоткон, оног 1940 жылга, черүге атанар жылга жетире, Чапаевтин адыла адалган колхозто учетчик болуп иштеген. Ол өйлөрдө жети класс божоткон кижичи ыраак журт жерде жаан бичикчи кижичи деп чотолотон ине.

Төрөл кырлар ырап, кайда да ыраакта, ыраакта жылыып калган. А ичкери качан да көрбөгөн солун жерлер. Вагондор чек ле јединижип алала, мантап брааткан туралар ошкош. Полдын алдында жаңыс ла көлөсөлөр типилдеп, көзноктөр алдыла кайкамчылу городтор, журттар, станциялар элестөлип өдөт.

Ол Приморский крайдын бир районуна экинчи Кубанский казак-перийский полкто служить эткен өйлөр, ой, кандый коркушту удап калды. Кожо жүрген уулдардын көп сабазынын ады-жолы да, кайдан келгени де ундылып калган. Эскадроннын командири майор Сайфудинов болгон

эди. Анайда ок Кош-Агач аймактан Тадыров Кочурбай, Ильясов Жака, Хакасиядан Ангазов, Уралдан Лыжин деп уулдар Рахимгалимле кожо служить эткен.

1941 жылда жуу башталган. Төрөл ороон жеткерде. Күнбадышта өрт-жалбыш, өлүм, шыра. Фашисттер ичкерлеп жат. Граннын ол жанында, Манчжурияда, Квантунский черү база эрчимдү белетене берген.

— Уур өйлөр болгон — деп, Рахимгалим-ага айдат. — Бис ол тушта фронтко ийзин деп күнүн ле суранып туратаныс. Бистин полк 1942 жылда март айда Смоленский областька једип келеле, тургуза ла жууга кирген. Жиздра деп јаан эмес суу. Суунын ол жанында фашисттер. Бери јанында бис, 26-чи кавалерийский полктын эскадрондоры. Мен ол тушта взводтын командиринин заместители болгом. Бистин ичкерлештен јаан туза болбогон, је көп жуучылдар өлгөн. Түнде бис үч кижжи «тил» тударга барганыс. Жиздраны кечерге ле јүреристе, өштүлер бисти көрүп ийеле, минометтон аткылай берген. Ол тушта бажыма шыркататкам.

Бис Рахимгалим-аганын айлында табылу куучындажып, өткөн от-калпату жууларды эске алынып отурдыбыс. КПСС-тин райкомынын качызы Владимир Кучукович Сабин де, Чапаевтин адыла адалган колхозтын председатели Петр Иванович Кордоев те бир күүн-санаалу айдышкан:

— Мурзагулов Рахимгалим керегинде бичигер. Ол ат-нерелү жуулашкан: кайралдаткан да, шыркататкан да, жуунын кийнинде амыр иште эрчимдү иштеген де. Карган коммунист, 1945 жылдан бери КПСС-тин члени.

— Төртөн беш күн полевой госпитальда јаткам — деп, Рахимгалим-ага куучындайт. — Онон ойто ло фронт. Украинский фронтто 8-чи Гвардейский Кавалерийский дивизиянын 21-чи полкы 8 мартта 1943 жылда Харьков город јаар ичкерилеген. Харьковтын тракторный заводинан ыраак јокто бис жууга киргенис. Немецтер биске удур согулталар эткен. Биске, јети кижиге, өштүни јолында јаан эмес бөлүк јерди корый алзын, танктардын кийнинег клееткен пехотаны кезе согуп, атсын деген јакару берилген. Биске удур венгерский танковый полк наступать эткен. Лаптап көрзөм, чындап та, немецтер эмес эмтир. Андый бийик эмес сынду, сырзак улустар. Бис мында үч күнге јана болбой жуулашканыс. Јети кижиден јүк ле үч кижжи арткан. Пулеметчик Беспалов өлгөн. Бир узбек уул шыркататкан. Сержант Лыжин Павел, Ангазов, база мен тирү артканыс. Бир јаан эмес танк суулу онкок јерге кептеле, тура түйшкен. Онон чыга конуп келген өштүниг танкисттерин јыга аткылап ийгенис. Экинчи танк өдө табарып барган. Је пехотаны өткүрбей, эки пулеметтон, бир автоматтан тескерледе адып ийгенис. Биске, карын, болуш келген. Бу жууда мен будымнан шыркататкам. Уч айга госпитальда јаткам. Бу жуу-согуш учун мени «За отвагу» медальла кайралдагандар.

Ажы брааткан күнниг чогы айылдын ичин кандый да жылу ла јым-жак јарыдып турды. Стенеде фотографиялардан айылдын эезинин тө-

рөөндөри, балдары, бойынын жаш тужы көрүп турат. Анчадала төжи ордендерле, медальдарла жалтыраган старший сержанттын көрүжин кандый дейзин! Мүркүттин бойы ине. Айылдын ээзи, балдардын энези, чайды уруп, бистин куучынысты тыгдап отурат. Айса болзо, Рахимгалимнин жуудан жанып келгенин, бойларынын жиит, седен өйлөрүн эске алынат, оны кем билер... А бу менин жанымда отурган кижини, канча катап шыркаткан, өлүмнүн көзине канча катап удурга көргөн кижини, эмди де омок, көстөри курч, базыды жеңил. Жаңыс ла чачы кажайып, көстөрүнүн учында чырыштар көптөй берген болордон башка.

— Бистин корпус баштапкы Украинский фронтко берилген. Июль айда Киев, Днепр жаар жуу-согушту ичкериледибис. Днепрдин жарадында он эки күн турганмыс. Оо, өштү мында тын ла бектенген. Темирденг, бетонног бункерлер эделе, керек дезде электричество өткүрүп салган. Же бистин техникага, бистин солдатка күрүмдер кайдан чыдашсын. Ончозын оодо, жемире чаап салганмыс. Же Житомирдин жанында болгон жуулар эмдиге санаамнаг чыкпайт. Город колдон колго көчүп турган. Бис кандый да бир деремненин учында жерге тереңжиде казынып, өштүнүн биске удурга эткен согулталарына удурлашканыс, коркушту изү жуу-согуш болгон. Өштүнүн пехотазын бис мынаг өткүрбейнис. Мен тогус фашистти өлтүрө аткам. Нөкөрлөрүм Лыжин де, Ангазов то ат-нерелү жуулашкан. Лыжин ле мени үчинчи степеньдү «Славанын ордениле» кайралдагандар. Ангазовты «Кызыл Чолмон» орденле кайралдаган. Ол Павел Лыжин кандый жакшы уул болгон эди. Недег де коркыбайтан: бомбадаг да, октог до. Оныла кожо мен Эльбага жеткем. Бастыра жуунунг туркунына жүк ле бир катап шыркаткан. Айла эн ле жеткерлү жерине, ичине. же канайтпаган да. Кандый ырысту кижини! Нөкөр дезде нөкөр! Шыркалу мени эки катап жуунунг жалагынаг чыгарган. Жуудан кожо жанганмыс. Эмди кайда, билбейсиз. А Ангазов өлгөн. Чек ле жуунунг учында өлгөн.

Мен Мурзагуловтын кайралдарын, военный биледин, грамоталарын көрүп отурдум. Бу кижинин өткөн жолы Смоленщинадаг Эльба сууга жетире. Онын служить эткен УССР-дин Совнаркомынын адыла адалган баштапкы Гвардейский Кавалерийский Житомирский Краснознаменный корпуса Верховный Главнокомандующий бойынын приказтарында жети катап благодарност жарлаган.

— Канча суулар кечкен, канча туулар ашкан, оны ончозын кижини канайып тоолоор — деп, Рахимгалим Мурзагулов айтты. — Солдаттын өткөн жолун оны неле кемжириг? Украинаны жайымдаган, Карпатты ашкан, Одерди, Нейсени кечкен, Эльбага жеткен. Сүрө ле мөндүрдий октордын алдынча, снарядтардын, бомбалардын күзүрти, сыгырган осколкалары ортозынча барып жадыг. А Карпаттын кырларында өштү база тын ла бектенген. Ондо эки шоссеиний жолдын белтининде турган бир деремнени алар жууда көп улус кырылган. Бу деремнени алганы учун көп жуучылдарды кайралдаган. Меге «Кызыл Чолмон» деп орден берген-

дер. Бу 1944 жылдын ноябрь айы болгон. Онон Чехословакия, Польша, Германия... Эльба сууны кечип ле барарыста, жуу токтогон. Айла элбек суу турган эмес беги. Сууны кечип јадарыста адыш, бомбалаш база болгон ло. Мен ийниме шыркалаткам. Эльбаны жуу-согушту кечкеним учун мени экинчи степеньду «Отечественная война» деп орденле кайралдагандар. Је олүшти көп ло көрдим, нөкөр. Та канайып тирү јанып келген болбойым, бойым да билбейдим... 1946 жылда черүдег јангам. Черүде артарга санангам, је канча јердег шыркалу кичи канайып артат.

Бис ол күн орой түнге јетире куучындашканыс. Је ол жууда көргөн немени кичи бастыра да жүрүминде куучындаза, түгенбес болбой. Бу улу јенүге бис ойгор Ленинский партиябыстын башкарганыла, бастыра советский албатыбыстын ат-нерезиле једингенис, мыны кажы ла кичи билер. Рахимгалим Мурзагулов жуудан јанып келеле, көп каруулу иштерде иштеген. Ол КПСС-тин Кош-Агаштагы райкомынын инструкторы да, «Мухор-Тархата» колхозтын председатели де, Чапаевтин адыпа адалган колхозтын председателинин заместители де болуп узак ойгө иштеген. 1957 жылда нөкөр Мурзагуловты башкару «Знак Почета» орденле кайралдаган.

Рахимгалим Мурзагулов жуунын, иштин ветераны. Ол Чапаев колхозто јаан тоомјылу кичи. Оны бастыра јурт улус јакшы билер. Рахимгалим Мурзагуловтын жүрүмин бу кичинек очеркте толо көргүзөр арга јок. Ол керегинде бүткүл роман да бичиирге јараар. Төрөлисте мындый улус көп болгоны — ол онын эн бийик байлыгы, ырызы. Ырысту јуртагар, Рахимгалим-ага.

Аржан Адаров.

ПОЛКТО ЭМДИГЕ УНДЫЛБАГАН

(Очерк)

Өткөн өйди, ол кандый да уур болгон болзо, эске алынары качан да илбүлү. Эскидегизин эбирип, өткөн жүрүмдиги көргөндө, көп керектер кандый да солун деп билдирер.

Архип Михайлович Москальцев Ада-Төрөл үчүн Улуу уур башталар тужында одус жашка жеткелек, канчын иит кижиге болгон.

Төртөн бир жылдын жайында бистин Төрөлiske фашистский олжочулар уу-чактуу табару эдерде, Архип уулу Алтайдын көп уулдарыла кожо Ада-Төрөлинин жайымын, албатынын ырызын корыырга фронтко атанган. Ол баштапкы ла катап уу-согушта Воронежский фронтто турушкан. Ууучыл бойынын нөкөрлөриле кожо ууунун уур жолдорун Украинада, Молдавияда, Румынияда ла Венгрияда өткөн. Онын кайучыл взводы Днепр, Днестр, Дунай ла өскө дө суулар кечип, Киевти, Сумыны, Белая Церковьты, ондор тоолу журттарды, Күнчыгыш Европада Мишкольц, Будапешт ла өскө дө городторды фашистский олжочулардан жайымдаган.

Старший сержант Москальцев ач-журтма өштүлөргө удурлажа жалтаныш жоктон ууулашкан. Онызын Верховный Главнокомандующийдин ууучылга ийген 16 күндүлү бичиги ле башкарунун кайралдары журт керелейт. Ол бойынын ууучыл керектери учун «За отвагу» деп эки медаль-ла, «Кызыл Чолмон» деп орденле кайралдаткан.

— Воронежтен ала Чехословакиянын границазына жетире жолды полктын аттуу кайучыл взводыла кожо өткөм — деп, Архип Михайлович эске алынат. Ол взводтын командиринин болушчызы болгон.

Ууу-согуш божогонынан бери одус жыл өткөн дө болзо, же ол ууу ойиндеги жүрүмин эмдиге жетире ундыбайт. Өлүмнинг орозынын кырында ого көп катап болорго келишкен.

Архип Михайлович журттын пионерлериле, жаш өскүримиле туштажу өскүргенде, ууучыл нөкөрлөрине жолукканда, бойынын фронтвой жүрүмин жаантайын эске алынып турат. Ол баштапкы медальды илбүлү кайулу иш өткүргени учун алган.

Москванын жанында, Сталинградта, Кавказта ла Орловско-Курский ууламжыда жаан согулта алган өштү кородоп, ичкери жүткүүрине калганчы ийде-күчин ууландырып ийер күүндү болгон. Москальцевтын служить эдип турган полкы өштүнин коруланар линиязын үзе согуп, Псел суунун жарадына чыкты. Же бу сууну кечеринен озо өштүнин ийде-күчин жакшы билер керек болгон. Онын учун кайучулардын взводына өштүнин тылына барып, анда кайулу иштер өткүрзин деген ууучыл жакару берилген.

Архип Михайлович бойынын нөкөрлөриле кожо карануй түнде суунын сол жарадына кечип алган. Же сууны жараттай оштүнинг черүзи жок болгон. Кайучылар жуугында жаткан жолго чыктылар. Оштү мында болуптыр. Ол бойынын жаңы позициясын тыңыдып турганы жолды өрө-төмөн шугуп өткөн машиналар жарт кереледи.

Москальцов бир канча жуучылдарла кожо жолдын кырына жылгажактап келеле, кандый бир немецти олжого аларына эптү ойди сакый берди.

Jaан удабай абра көрүнди. Анда отурган немецкий солдат ыраак тылда болгонына жайымжып, үргүлөп баратты. Кайучылар жаан табыш чыгарбай, оштүни олжого алала, абралу атты жолдон туура чыгарып, жыраа ортозына жажырып салдылар.

Сүрекей коркыган оштү бир де табыш эдер аргазы жок болды. Кайучылар оны жаратка жетирип, эмди он жарат жаар кечер арга бедрей бердилер.

Старший сержант Москальцов кеме бедреер деп, жаратла араай бажып браадала, ыраак жок жыраа ортодо улус жажынып турганын көрүп: — «Жар! ла, оштү туру» — деп сананып калды. Ол түрген жада түжүп, автомадын белетеп алды. Же жыраада фашисттерден жажынып турган бир канча үй улус болды.

— Бисла кожо ичкери барыгар! — деп, Москальцов үй улуска жажарды.

— Олорды кайдатан? Биско ле чаптык эдер — деп, кайучылардан кем де айтты.

Же взводтын командиринин болушчызы оны укпады.

Кайучылар эски кеме таап алала, ого үй улусты ла олжолоткон оштүни отургузып, суунын он жарадына кечип браадарда, немецкий фельдфебель кенетийин кемеден суу жаар калып ийди. Оны адып ийерге келишкен. Кайучыларла кожо ол жараттан келген үй улус бистин командованиего оштүнин ийде-күчи ле турган жери керегинде сүрекей жакшы жетирулер берген.

— Бу операция учун түндеги жорукта турушкан бастыра кайучылар кайралдаткан — деп, Архип Михайлович айдат. — Мен ол тушта «За отвагу» деп баштапкы медальла кайралдаткам.

Онын кийинде старший сержанттын төжинде база андый ок экинчи кайрал жакындала берди. Ол тушта бистин черүлер Украинада Днепр суу жаар тескерлеген немецтерди истежип турган ой болгон.

Советский Черүнин ичкери жүткүген бөлүктеринин коммуникациязы ондор километрге чөйилген. Солдаттарга курсак жетирер бөлүктер кийинде арткан. Полктын командири Москальцовты бойына алдырала, «Слер взводтон бир канча кайучыларды алып, бистин снабженецтерди бедреп табыгар!» — деп жакару берди.

Тан жаңы ла адып турарда, кайучылардын группазы бойынын тылы жаар барган. Фронттын жеринде не ле болор. Онын учун сергелег бо-

лоры — кайучылдардын төс кереги. Баштапкы журттан чыгып ла жадарда, журттын учында автоматтардын адыжы жызырай берди.

— Немецтер! — деп, Москальцов кыйгырып, группаны журттын учындагы туралар жаар жажытту једип алзын деп жакарды.

Кайучылдар жаан эмес онкоктон адып турган оштүни курчай алып, олсрды слјого кирзин деп жакару бердилер. Оштүнинг он солдады автоматтарын јерге чачып, колдорын өрө көдүрдилер.

Олор немецтердин кайучылдары болгоны кийнинде, шылу өдөр тужында јарталган. Анайда немецкий кайучылдар бистинг кайучылдардын колына кирген.

Олјого кирген немецтер Гитлер бойынын черүзине Днепр суунын сол јанына тескерлеп једеле, бу сууны фашистский рейхтинг грани этсин деп жакару бергени керегинде айттылар.

— Оштү бистинг Совет јеристе артарына иженбезин — деп, полктын командири кезем айтты. — Бис оны уйязына јетире сүрүп, ондо оодо согорыс!

Ичкери јүткиген Советский Черүни Днепр де, Дунай да, Висла да, Одер де тудуп болбогон. 2 майда јенүнинг Кызыл Маанызы јендирткен рейхстагтын үстинде јаркындала берди.

Оног бери көп жылдар өтті. 1970 жылдын май айында советский албаты фашистский Германияны јенгенинин 25 жылдыгын жаан көдүригилү айалгада темдектеген. Бистинг социалистический Төрөлис учун јүрүмин берген јуучылдарга учурлаган памятниктер кажы ла городто ло көп журттарда ачылган.

Оштүни содо сокконынын Улу јенүзинин 25-чи жылдыгын темдектеер күндерде Кан-Оозы аймакта Јалангај журтка алдында Архип Михайловичтинг служить эткен полкынан јылу уткуул сөстү бичик келген. Полктын командири мынайда бичиген:

«Жау Архип Михайлович! Бистинг полктын личный составынын адынан бис Слерди Улу Јенүнинг байрамыла изү уткып турубис. Слердин јуу-согушта јалтанбас болгоныгар полктын эмдиги өйдөги солдаттарына ла офицерлерине јозок болуп јат. Олор јуунын ветерандарынын мактулу керегин оног ары ак-чек бүдүрерине кичеенип турулар...»

— Поля! — деп, Архип Михайлович эмегенине сүүнчилү айтты, — јангыс полкто служить эткендер мени эмдиге ундыбаган эмир, көрзбн!..

Солдат өткөн јолын катап ла эске алынат. Ол дезе мындый болгон.

Советский Черүнинг ичкери јүткүген бөлүктеринин кийнинде јүстер километр јол арткан. Оштү бойынын черүзин жаан эмес төнгдө токтодып, оног кайра согулта эдерге белетенип турганы јарт билдирет. Ол эптү айалганы тузаланып, артиллериядан ла минометтордон жаан адыш баштап, бистинг бөлүктердин бир кезек позицияларын үзе соккон. Сүрекеј уур јуу-согуш башталган.

Москальцов кайучылдардын взводаыла кожо тын согушту јерден

жаан ыраак жокто болгон. Ол өштүнүн бөлүктөри полктын штабы турган журтка киргенин көрүп, кайучыларды баштап, оноор болды.

Кайучылар аттан түжүп, өштүнүн солдаттарын аткылай берди. Старший сержант Москальцов автомадынан өштүни адып, штабка кире жүгүрди. Не де көрүнбөйт. Бир канча ой өткөн соңында, ол полктын командири полдо көңкөрө жыгылып калганын көрүп ийди. Старший сержант жүгүрүп келеле, командирди өрө көдүрди.

— Тирү!

Өштүнүн бир канча солдаттары бистин часовойлорды өлтүрөлө, полктын командирин олжолоорго, полктын маанызын аларга штабка кирген болтыр. Же олардын бу кара санаазын кайучылардын Москальцовко башаткан бөлүгү оодо соккон.

Полковник Желонкин оңдонып келеле, полктын маанызы жеринде болганын көрүп, Архип Михайловичти кучактай алып, бастыра жүрегинен мынайда айткан:

— Спасибо-бийан, старший сержант! Полктын чокту көстөри ле уккур кулактары болгон кайучылдар, слерге спасибо! Слер жалтанбас болгоныгарды мен де, бистин полктын личный составы да качан да ундыбас!..

Фашистский Германияны жетген кийинде 25 жылдын бажында полктын командованиезинин Архип Михайлович Москальцовко ийген уткуулду письмозы жалтанбас кайучылды полкто ундыбагандарын јарт керелеп туру. Онын ады-јолы жуунын јолдорыла кожо өткөн жуучыл полктын историязында үргүлјиге бичилген. Кайучылдын үчинчи жуучыл кайралы — «Кызыл Чолмон» деп орден онын жалтанбастан жуулашканынын керези.

Јуунын кийиндеги жылдарда Архип Михайлович Кан-Оозы аймакта «Путь Ленина» колхозтын жуу ойинде уйдагаган хозяйствозын јарандыра өскүрери јанынан көп иштегени учун журт јаткан улус ортодо эмди бийик тоомјыда.

Јылдан јылга там ла јаранып турган Јалангај журттын оромдорыла Архип Михайлович Москальцов күнүн ле базып, төрөл јеринин улузынын амыр јүрүмине, ырысту ижине акту жүрегинен оморкоп јүрет.

А. Попов.

ЛУУЧЫЛДЫҢ ЛЕНУЛУ ЖОЛЫ

Бистин черүнин тескерлеп турган өйи кандый күч өй болгон эди. Темир, чой, болот жабынган өштү ончозын оодып, жемирип, өртөп, кырып келип ле жат. Канайып та удурлашса, канайып та калганчы окко жетире жуулашса, тескерлеерге келижип турган. Түйтүк-Күнбадыш фронт тескерлеп. Дон сууга жууктап келген. Мында ок 343-чи стрелковый дивизиянын алты жүс жерменчи саперный батальоны келип жат. Эбире өрт-жалбыш, күзүрт, Салам бүркүлү туралар жалбырт эдип күйүп, олордын жалбыжыышту тежерини жарыдып ийет. Евдокино деп станцияга өштүнинг танктары кирип келгенин, мында болгон от-калапту жуу-согушты Ондой аймакта Кайрылык деп журтта өскөн Кукуев Такша Озочинич эмдиге ле эске алынып жүрет. Керек жуу-согушта эмес. Мындый жууларда ол көп катап болгон. Ле качан саперный рота журтты таштап, тескерлеп барып жадарда, ого кандый да бир карган эмеген туштаган.

— Уулдарым, слер кайдаар барып жадыгар? Бисти кемге таштап жадыгар? Эмди өлгөнис, кырылганыс бу туру. О, кудаи, кудаи!

Ол боро тозынга туттурган кыскачак сынду лейтенанттын шинелинин жеңинен туткан. Бу энчейип калган, эки колы жагына иштенишке суулантып, торсоп калган карган орус энени көрөлө, лейтенант ыраак Алтайда энезин эске алынган. Янында онын карган энези тургандый болгон. Ол өкпө-жүреги чым эдип, арай ла ыйлабай айткан эди:

— Энебис, бис ойто келерис, кыйалта жок ойто келерис!

Ол күн тунде кандый да бир кичинек журтта токтоп, окоптор казып, удурлажарга, коруланарга белетенип тургандар. Бистин тескерлеген полкты өткүрип ийеле, саперлор өштүнинг келетен жолына миналар тургускан. Таг жарып клеедерде, эбире ын-шын тымый берген. Такша Озочиничтин санаазынан ол карган эненин жашталып калган көстөри, ишке карбайып, кенеп калган сабарлары чек ле чыкпай жат. Энези Санаа, а бай ады Абыжык, эмди кайда да Ак-Жул эмезе Беспаскыр деп өзөктөрдиги бирүзинде колхозтын уйларын кабырып, онын өтөгин арчып, экчендеп, иштенип ле жүрген болбой кайтсын. Лейтенант терең траншейдин стенизине жөлөниг, чыгып клееткен күнгө удур кирбиктери өткүре кылбыгып көрүп, санана берген.

Мында фронт. Кайрылык кандый да ыраак болзо, чек ле жуук немедей. Бу ла август айдын изүзине күйүп калган куу чөлдин арыгы, күнчыгыш учында тургандый... Локту алтай кижинин уулы. Адазы кузнец болгон. Та бойы кара, та көөдөн, темирдин тадынан кара, же чырайы, колдо-

ры кап-кара болгон эди. Төртөн жылда ол кемете јада калган. Лейтенанттын өткөн жаш туштагы жүрүми көзинин алдынча элес-элес эдип турган: кичинекей кой кабырган, кузуктап, ойноп жүргөн жакыл кобылар, чагкыр тайгалар, адазыла кожо агдап барганда конотон байбак мөштинг төзи, школдо кожо үрөнгөн нөкөрлөри.

Одус жети — одус сегиз жылдарда Кайрылыктан черүге барган уулдар төрөл жерине жанылап келген эди. Олор кандый да омок-сөдөң, жалтанбас, чыйрак улус болгылап калган. Кийимдери де эптүү, базыды да жараш, ого узеери, олор көп ыраак жерлер көргөн. Кезиктери орус бийлерди де жакшы билетен. Эңирлерде уулдар шпоралары шыгырап, сопокторынын кату тамандары тызырап, бийелегилеп, кожоңдогылап туратан. Узун шинель, содон бөрүк. Ол Амыев Бајыра, Бекпеев Экене, Кичеков Сары, Сельбиков Айдын ла онок до өскөлөри. Эмди олор кайда жүрет не деп, Такша сананган. Одус сегиз жылда ол Куладунын школында качы болуп иштеп турар тушта, Оңдойго келеле, Михаил Каташевке жолукканы, оныла куучындашканы бу от-калапту күндөрдө Доннын чөлинде база санаа-зына кирген. Ол тушта онын черүге барар күүни келген эди. Бу оныла — Такшала кожо үрөнгөн уул. Михаил Каташев эмди Кызыл Черүде командир. Кийим кандый, көрүш кандый! Калапту эр ине! Училищеге канайып кирер деп, Такша Михаилден сураган.

— Военкоматка бар, суран. Алып ийер болор бо? Же жакшы командир болорго, сүрекей тың кичеенип үренер керек. Бу жеңил неме эмес, нөкөр. — Ол ары болуп базарда, шпоралары шыгкырт-шыгкырт эдип, портупейинин кайыштары кыжырт-кыжырт эдип турган. Ох, черү парад эмес, өлүмдүү, уур жүрүм, чылаазыны жок иш деп, эмди ол, көөрөңкөй уул, романтик, жакшы билген.

Ол өйлөрдө, одус сегиз — одус тогус жылдарда, үредүчилерди черүге албай туратан. Школдордо качылар жеңишпей жат. Же ол, Такша Кукуев, военкоматтын эжигин катандап турала, черүге атанган.

Оныла кожо черүге Кайрылыктан Ајанов Күргүл, Мајаев Токтой, Көлсөнө Солой, Ананов Брык барган. Уулдар эмди база ла фронтто болбой кайтсын.

Озо баштап Белорецк деп городто полковой школ. Онон бир канча күндөрдүн бажында Такшаны Ленинский комнатага алдыргандар. Мында полковой школдын офицерлери отурган. Олордын ортозында таныш эмес солун полковник.

— Слерден бис жуучыл командир эдер күүнис бар. Черүден озо кандый иште иштегенигер?

— Үредүчи болгом.

— Андый болзо, жараар. Командир — ол солдаттын үредүчизи ине! Свердловскто военный училищеге барарың ба?

— Сыным кыска...

— Э-э, керек сында эмес, керек көстө, башта, жалтанбас кылыкта.

Пехотанын командирлерин үрөткөн училище, ой, баш ла болзын! Ого кижинин кижизи ле чыдажар. Оны кандый ченелте, кандый базыт, жүгүриш өтпөди деп айдар. Ого үзеери, кыска сынду кижиге кандый күч: жүгүрөгө да, калыырга да, базарга да. Жаантайын ла стройдын эң учында, канча улустын көдүргөн тозынын јудуп браадарын. Је мындый кичине к сын, јуунак ободол јууда јакшы эмтир. Кичине к ле онкок јерде јап эдип каларын: октор јангыс ла үстинге сыйт-сыйт эдип турар. Узун кижиге эң-чейиге, коркыйып өдөр јерди сен түс ле өдө жүгүре берерин... Бир јылдын бажында пехотный училищени военно-инженерный училище эдип өскөрт-тип ийген. Бу училищени Кукуев Такша Озочинич 1941 јылда јаскары јай божоткон. Ого лейтенант деп звание берилген. Ол ло јыл улу түбек, канду јуу башталган. Јирме беш офицерди Северо-Кавказский военный округка ийгендер. Јолой браадып, уулдардын бир канчазы ыйлажып турган, бир кезиге сүүнип те турган: јуулажарыс, фашисттерди оодо со-горыс деп. Је бу училищени божоткон офицерлер ортодо Халкин-Көлдө, финндерге болгон јууларды өткөн улус бар болгон. Јуу дегенин, өлүм дегенин олор јакшы билетен. Онын учун олоодо јенил көкүш јок. Је өш-түни јенер деген санаа бек.

Немецтер Ростовко јууктап јат. Баштапкы јуу-согуш. Лейтенант Кукуев ол тушта взводло командовать эткен. Цалптир деп јурттын ары јанында түп-түс јер. Артиллерийский адыштын кийнинде немецтер кара ла бажырт келип јат. Ол күн сегис катап эдилген табарулар кайра согулган. Кукуев «катушалардын» адыжын ол тушта эң ле баштап көргөн. От-јалкын, немецтердин турган јеринде јангыс ла кара ыш тартыла берген. Бу 1941 јылдын август айы болгон.

Донго јууктап келерде, Такшадан батальоннын командири сураган.
— Ротанын командири кайда?

— Билбезим. Байла, өлгөн болор, айса, кача берген.

Айла ол комрота сан башка командир болгон. Эки кат чой бөрүктү јүрөтөн. Јуучылдар оны электеп, шоодып туратан.

— Ротала командовать эдерин.

Бу стрелковый полкто аңылу саперный рота болгон. Танктарга не ле удурлажар? Противотанковый подразделениелер ол тушта јок болгон. Мина, мина... Түниле ле миналар тургузарга келижип туратан.

База ла тескерлеш. Сталинград јаар тескерлеш. Бу мундар, јүстер мундар тоолу јуучылдардын ортозында Кайрылыкта јерлу уулдар база јуулажып турган.

Ойто ло артиллерийский адыш күзүрей берди. Бомбалар ачу сыгырып, төгүлип ле јат. Солдаттар јер-энини кабыра кучактап, ого јапшына бергилейт. Дон сууны кечире понтоннон күрди тудуп, онон тескерлеген черү кечип турарда, Такша Кукуев Кайрылыктын алтай уулдарына — Јаприн Тайдашка, Упаев Содогойго база јолуккан.

— Је, уулдар, эзен јүрүп, јер-алтайыска ончобыс тирү једөрис та јок,

Ја тирү јеткенис мындый јерде көрдим, јолуктым деп айдып барзын. Јакшы болзын, уулдар.

— Јакшы болзын.

Кайрылыктын уулдары ол ичкери чөйилген, ончозы түңей боро тозынга бастырган, терлеген, арыган нөкөрлөринин стройына туруп, ичкери ышту. тозынду јолдо јылыйгылап калган. Ол экү јуудан кайра јанбады.

Эки јылдың бажында бу ок јурт ажыра өштүни сүрүп, ичкерлеп барарын Такша Кукуев ол тушта чокум билбей де турган болзо, ойто келерис деп айткан. Оног, чындап та, Евдокино деп станция ажыра наступать эдгерге келишкен. Ол карган эмеенниг јаткан туразын таап алган.

— Мени танып тураар ба, энебис? Бис ойто келерис деп айткан јогыс па!

— Танып турум, уулым, ја јуртыбысты өштү өртөп салды, камык улус өлди, кырылды. Фронтко барган беш уулымның бирүзи де јанып келбеди. Та ончозы өлгилеп калган, та бир-бирүзи тирү арткан. О јайла!

— Сақыгар, энебис. Уулдараар јанып келер... — Ол јүктенген вещьмешогынаг бир буханка калашты база бир консерваны чыгарып, столдың үстине салып койоло, унчукпай чыга берген.

Сталинградтын јанында Купоросный балка деп јер. Манштейнниг танктары Богодухов, Ахтырка деп станцияларга өдөргө сүрекей тыг јүткүп турган. Саперлор танктардың јолына туй миналар тургузып тургандар. Өштүлердин окопторы чек јуук. Артиллерияның адыжы токтой берзе, олардың эрмек-куучыны угулып турар. Олор окоптон кыйгыратан:

— Эй, Иван, бери кел, бисте каша бар!

Бистин уулдар ологро:

— Эй, Ганс, биске кел, чочконың јуузын берерис!

1943 јылда баштапкы февральда капитан Такша Озочиневич Кукуев командовать эдип турган ротага Сталинградта тракторный заводтын корпустарының бирүзин алзын деп јакару берилген.

Табаруга белетенип, гранаталарды курга кыстанып, автоматтардың дисктерин чыгарып турганча, јаңы јакару келген: «Адышты токтотсын. Сақызын». Немецтердег парламентёрлор келген. Эртенгизинде немецтер олјого кирип баштаган. Торт ло парадка брааткан чылап, төрттөнтөрттөнтөнгө јергелей туруп, стройло келип јат.

— Сталин гут! Гитлер капут!

Сен бисле не адышкан, не јуулашкан деп сураар болзо, јок, мен атапам деп айдар. Бирүзи мен повар, бирүзи мен парикмахер, бирүзи мастер, санитар болгом дежер. Бала-барказының фотокарточкаларын көргүзер.

— Бисте балдар јок по? — дежип, солдаттар казырланып туратан. — Сендер атпазында, бисти кем аткан, кем өлтүрген, бала-баркабысты, ада-энебисти кем кырган?

Је олјого кирген өштүни өлтүрер јан јок.

Сталинградтын кийнинде Курсктын жанында болгон от-калапту коркушту жаан жуу-согушта Такша Озочинич Кукуев база турушкан. Уч жүс төртөн үчинчи стрелковый гвардейский дивизиянын командири генерал-майор Устенко ыраак жерлү капитанга бир катап айткан:

— Менин дивизиямда жуудак озо көп алтай уулдар служить эткен. Олор жалтанбас, ак-чек жуучылдар, ижемжилү улус.

Кайрылыкта жерлү капитан Кукуев Такша Озочинич Ада-Төрөл учун Улу жууда жана болбой жуулажып, тескерештик шыразын да, өштүни оодо согуп, сүреринин сүүмүзизин де көргөн. Шыркалаткан да, кайралдаткан да. Ол жууны 1945 жылда Германиянын Дрезден деп городында божоткон. Онон төрөл жерине жанып келген. Бу ла жуукта мен Советский Союзтын Геройына Маскаев Михаил Филипповичке жолуккам. Ол айткан: «Бис, жуудан жанып келген улус, сүрекей ырысту улус. Жууда жүрүп, каным төктим деп тынзынган кижини мен жаратпай жадым. Улус Төрөлү учун өлгөн, жаш жүрүмин берген, бу ырысту күндерди көрбөгөн. Бис оорды качан да ундыбас учурлу». Мыны мен сүрекей жарадып уктым. Өштүни жеңип, төрөлин жайымдап, өлбөй жанып келген улус чын ла ырысту.

Такша Озочинич Кукуев — ол бистин жердин кижизи. Озочы ла Ойынчы деп улустын айылдары коштой туратан. Такша Озочинич эмди пенсионер. Ол СССР-дин журналисттеринин Союзынын члени, коммунист, иит тужында үлгерлер де бичип туратан. Кыскачак сынду, жардак куучынду, омок, ачка-жутка алдырбас кижини. Жуунун кийнинде ол КПССтин обкомында иштеген, онон партиянын Улагандагы райкомынын баштапкы качызы болгон. Көп жылдарга газетте, радиодо иштеди.

Такша Кукуевтин төрөл жерине жанып келгени, оны жаңыс жерлү улус кандый сүүнчилү уткыганы эмдиге жетире санааманг чыкпайт. Жуудан кижини жанып келзе, ол бүткүл журтка жаан байрам. Уулдардын төжинде медальдар шыныража согулыжып, ордендери жалтыражып туратан эди. Такша Озочиничтин де төжи куру эмес болгон. Колхоз кой сойгон, карган Абыжыктын айлына улус аракы экелген. Колхозтын председатели Елена Ивановна Упаева бу жыргалды бойы башкарганы санаама кирет. Ол жаан кара казанда этти узун сускула булгап, ышка тумаланып, арбанаачы болуп, кокурлап туратан:

— Сен, Такша, Абыжык ла мени жаман айтпа, көөлү казанла, чегендү күппе берижип туру деп жаман көрбө. Мында Европа эмес. Сен, канча кирези ороондор көргөн кижини, бисти культура жок немелер деб.

— Бу Елена Ивановна нени айдат? — деп, Такша Озочинич каткыратан. — Өскө жерге мен, алтын да берейин дезе, артпазым.

Бис, уулчактар, иргеге чогулып, жуудан келген улустын куучындарын тындап, оорды кайкап, ажыктап отуратаныс. Кандый жакшы, журтта эр улус көптөй берерде, кандый жакшы!

Аржан Адаров.

САВДИННИГ ЭКИ ЈУРУМИ

(Очерк)

Ол Алтайын мактап, күркүреде кайлап отуры:

Э-э-э, эй-эй-эй,
Эмил агаш бүр үспес —
Лайканыжып өзүп жадар,
Эдил күүги үн үспес —
Эңкилдедип эдип жадар
Лай Алтайым ла бу эди,
Э-э-э, эй-эй-эй...

Николай Савдин — жуунын ла иштин солдады. Көксуу-Оозы аймакта Куурлу деп кичинегеш журтка барзагар, үстиги эрдин тал туура жадып алган койу кара сагалду, кызыл-күрөң чырайлу, баатырдый жаан сөөк-тай-акту кичи јолукса, онын ады-јолы Николай Иванович Савдин болор. Бу су-алтай кичи. Сагал сөөктү. Ол 1941 жылда, Ада-Төрөл учун Улу жуу башталып турарда, бойынын јеринен барган ылгый јиит уулдарла кожо атанган. Ол ой санаадан чыкпас, качан да арчылбас. Кичинек изүү айдың јажыл-торко өлөңи турнугып, јараш јыдыла јаарзып турган. Оймон ичинин аш салар кыралары јайым, не де болбогондый јажаргылап јаткан. Азыйдагы ла чылап, ак көбүги ангданып, јараттан јаратка согулып, капчал-тайгаларга арададып, Кадын шуулап ла шунуп јаткан. Ончозы јайым, озогы ла бойы. Кадыннын баштары ол ло бойы мызылдашкылап, јайгы күнгө јалтыгылап турган. Николай Савдин ол тушта јангы ла эр темине, 18 јашка јеткен уул. Јаан јолго јангы ла чыгып, јүрүми јангы ла башталып јаткан деп, айдар керек. Ол өткөн канду жуудан солдат Николай Савдин ойто бурылбас та, бу Кадыннын јарадына келип, адын сугарбас та, оны кемелүү кайыкла эжип, ары-бери кечпес те эдип койгодый јеткерлер жууларда көп болгон.

Је андый да болзо, ол эмди ойто ло төрөл јеринде, төрөл улузыла кожо. Ол бойынын јүрүмин, канча катап шыркалаткан јерлерин катап сананып, топшуурын кыгкылдада согуп отуры.

Э-э-э, эй-эй-эй...
Јаш агажы бүр үспес дийт,
Лайканыжып өзүп жадар,
Јажыл күүги үн үспес дийт,
Јагкылдада эдип жадар
Лай Алтайы ла бу эди дийт.
Э-э-э, эй-эй-эй...

1941 жылда Николай Савдинниң жуучыл жолы Новгородтон башталган. Октябрьдин он экинчи күнинде Волхов сууны кечип, канду жуунун мөндүрдий огынын ортозыла өткөн. Ол тушта жиит уулда жуучыл ченемел де жок, же жагыс бар немези — жалтанбас ла жана болбос күүни. Олзө — өлөр, же өштүни божотпос. Же бу ок 41 жылдын учында шыркалаткан. Айла осколка онын сүрекей кору јерине — көзин кырпыштай тийип барган. Бир көзиниң чоґын фашисттердин кускундары өчүре чокып койгон. Эмди канайдар? Сен строевой солдат эмес. А бойын жиит, жалтанбас ийде јүрегинде толо. Же канайдар?.. Јенү жагыс жуулашканынан, адышканынан камаанду эмес. Ого эки колдын күчи, эрчимдү иш база болушту. Савдинди 42 жылда Свердловсктын жуугында рудникке иштеерге ийген. Же рудник көзинен оору кижиге јарабаган. Катап ла «Эмди канайдар?» — деген сурак онын алдына тура берген.

База ла кичинек изү ай, 42 жыл. Николай Савдин төрөл јерине, Кујурлуга, јанып келген. А анда, бадыш талада, канду жуу өткөнчө. Онын јеринен барган уулдар анда кызыл тынын кыскангылабай, эмдиге тартышканча. Төрөл колхозына иштеп те јүрзе, же онын бу ижи не де эмес неmeidий. Обөгөндөри жууга барган келиндердин ле энелердин көзине удур көрөргө коркушту. Бурулу неме ошкош. Мынайып 1943 жыл жаңырган. Сталинград курчууда, канду жуунун сыраңай кату ла чочыдулу тужы.

Савдин отурып чыдабай, военкоматка келген: «Мени аткарыгар...»
Јок, аткарбаган.

Бир неделениң бажында ол ойто ло военкоматка келген: «Мени аткарыгар, сурап турум, мында артып болбозым».

— Ја слерди, сыгар көстү кижини, жууга канайып аткара, бойоор до бодогор — деп, военный комиссар айткан.

Савдин: «Түней ле јанбазым!» — деп, военкоматтан чыкпай тура берген.

Мынайып алтай солдат экинчи катап фронтко атанган. Онон Сталинградты јайымдап, жуучыл јолдоры артиллериянын частиле кожо Кривой Рог, Полтава ажыра күнбадыш јаар ууланган. Же бу јолдор ого нени көргүспеген, кандый ченелте ле кызаланга тургуспаган деер... Эбири ыш, өлүм, кыйгы. Пулеметтордын, минометтордын адыжы, олордын окторынын ачу сыгырты... Тартыжу кандый да јаан эмес суунун јанында турган Полтавка деп деремне учун өдүп јат. Суунун ол јанында — немецтер, бери јанында — бистин улус. Бу, чындап та, јаан јеткерлү согуш болгон. Бүткүл батальоннон јүк ле 15 кижии тирү арткан, олордын ортозында ыраак Алтайдын тууларынын өзөгинде Кујурлу јурттан келген солдат — Савдин.

Онын јолдоры тегиндү эмес, кыйгакту ла кыйышту. Ол жуудан озо бийик те, орто до үредүлү школ божотпогон. Билериле мактанар аргазы жок. Же Көксуунун улузы јаштаң ала орус ла алтай тилдү болотон. А мындый өйдө орус тил билери сүрекей тузала болгон. Савдинниң жуу-

лажып турган частинде алтайлар да болгон. Онын бирүзи бу ла Көксуу аймакта Ак-Кобыда жерлү Яылчинов Карас, Ондой аймакта Салжар журттан — Тобошев Солдат, Инегеннен — Сойтошев Каратай, Жаламаннан — Кунанакнов Салера, Санаков Таныш, Кенгиден — Чичинов Николай — ончозы бир кураа уулдар, а жуучыл расчёттын командири — Савдин.

Савдин фронтко экинчи катап барала, улай-телей эки катап шыркаткан. Жэ онын бирүзінде нөкөрлөри оны өлгөн деп бодогондор. А бу ок: өйдө ыраак төрөл журтында энези Агафья ла Кару деп кара-янгыс сыйны арткан.

«Слердин уулыгар, Савдин Николай, мениле кожо тартыжуга барала, өлтүртти» — деп, Кујурлу журтка Яылчинов Карас бичиген.

«Баш болзын, мынын ачузына не чыдаар! Айса болзо, төгүн болор бо?!» Энези мынайып алангызы ла санааркап жүргенче, частытан ангылу чаазын база жеде конгон: «Савдин Николай Иванович ат-нерелү жуулажып, героический өлүмле өлди...»

Эмди бүтпес арга жок. Энези ле сыйны ыйлап-сыктап, арткылап калган.

Жит ле жалтанбас солдаттын калганчы жолы керегинде андый жетирүлер келген. Бот ол ло. Жок, жок, сырагай да андый эмес! Савдин Ада-Төрөли учун Улу жууга өлөргө барган эмес, жергерге барган! Ол өлбөгөн. Айлында, эзен-амыр куучындап, кайлап отуры.

У-у-у-у,
Айу ла жадао арташту,
Бөрү ле жадар болчөктү,
Э жайлазын Алтайымды...

Айланып аккан ак талайлар
Аржан-кутук эм жадар,
Айландыра ак тайгалар
Курчу-куйак эм турар...

Эбирилип аккан көк талайлар
Эмдер-кутук эм жадар,
Эбиреде көк сүмерлеп
Курчу-куйак эм турар,

Э жайлазын Алтайды,
У-у-у-у...

1945 жыл. Жаан изү ай. Жуу токтогон. Женү алган солдаттар анаг-мынан жерлерине жангылап турган ой.

«Менин агам мынайып ла жанып келетен болзо» — деп, жуудан жерине эзен-амыр бурылган солдаттарды көрүп, онын сыйны Кару ла карган энези Агафья жангыс катап шымыранган ла ыйлаган эмес.

Ол тушта Савдин Николай Ивановичтин сыйны Кару үредүчи болуп иштеп турган. Бир катап аймактын төс жерине Көксууга келеле, столо-

выйдын эжигине арай ла болзо талып жыгылбаган. Бир ле көрөйин десе, алдында агазы турган. Эки колтук тайакту, сыңар бутту. Бот шак ла ол тушта Көксуудагы райвоенкоматтын бир ишчизи Савдинди көрүп ийеле, кайкаганына военный комиссарга кыйгырган:

— Олгөн деп чотолгон солдат жанып келди, канайдатан?!

— Онойдо ло бичип сал — деп, военный комиссар жакарган — Олгөн деп чотолгон солдат төрөл жерине эзен-амыр жанып келди!

Бу частак, бу өйдөн ала бүгүнгү күндөргө жетире Ада-Төрөл учун Улу жууны солдады Николай Савдинниг экинчи жүрүми башталган.

Солдаттын экинчи жүрүми... Онын экинчи де жүрүминде уккадый жыл-бүлөр ас эмес.

Николай Иванович Савдин госпитальда эмденип божойло, төжинде Ада-Төрөл учун жуунын экинчи степендү ордендү, база бир канча жуучыл медальдарлу жанып келген.

Кичинек Кујурлу журттан бастыразы 47 кижги жууга атанган, олордон жүк ло 15 кижги жери-журтына эзен-амыр бурылган. Олордын ортозында «Слава» орденниг кавалери Григорий Андреевич Черепанов, Кызыл Мааны ордендү Бедюров Иван Аюбаевич ле оног до өскөлөри. Бу улус эмди де эзен-амыр, коштой, айылдаш жаткылары.

Савдин Николай жуудан озо колхозто кузнец болгон. Жанып келеле, бойынын күүниле бу ок ишке барган. Айылду-журтту, бала-баркалу болуп, энки-тонкы журтай берген. Балдары тогус. Уйинин ады-жолы Эжер-бей. Олор жагыс ла акту бойларынын тогус балазын чыдадып, бутка-колго тургускан эмес. Ол Кару деп сыйны жада каларда, онын сок жагыс кызычагын Эмилди база бойынын билезине алган. Алты жашту кызычак өскүстин шыра-кинчегин билбей, таайынын айлында онын бойынын ок балдарындый эркетен өскөн. Эмил озо баштап педучилищени, оног пединститутты божодып, алдынан башка айылду-журтту жадыры. А Савдинниг бойынын балдарынын ортозында электромеханиктер, садучылар ла оног до өскө ишчилер бар.

Савдинди Кујурлу да жахшы билер, Кујурлуны Савдин де коомэй эмес билер...

Кичинек журтка солун кижги ле түшкенде, эбире жаткан айылдаштар ого жуула түжер. Ол күн бис партиянын Көксуудагы райкомынын качызы Алексей Кайдасынович Сакашев ле кожо Николай Ивановичтин айлында отурзабыс, улус бого көп жуулган. Туранын ичи торт ло клуб. Олордын ортозында койчылар да, мындагы бригаданыг учетчиги де болгон. Мен бойымнын ижим аайынча учетчик уулдан сурадым:

— Бу Кујурлу журтта бастыра канча кире кой туруп жат?

— Акыр, мынызы канчу эди — деп, ол аайланып албай отурганча, тууразынан Савдин айтты:

— Је мыны үч мунга жуук кой бар, алты бөлүк жерде туруп жат деп айдып берсен...

— Кујурлуда канча өрөкө улус журтап жат? — деп суразам, байагы ла база Савдин өбөгөн тууразынан табылу үниле айдат:

— Је мыны ыкчабай, алтан өрөкө деп айдып берзен...

Кыскарта айтса, бу Кујурлу журтла колбулу сурактарда онын, јуунын ла иштин солдады, Савдин Николай Ивановичтин билбес немези јок. Онын экинчи јүрүми ойто ло бистинг өйлө, албатынын јаан ла кичинек сурактарыла колбулу өдүп јат. Ол тогус балазын бутка-колго тургузып, ончолорын үредип, мыныла колбой, бу кичинек журтында эн тоомјылв кижи, онын бажы болуп отурат.

Савдиннин эки јүрүми... Ол Ада-Төрөл учун Улу јуунын ла амыр иштин эрчимдү јылдарынын јолдорыла өдүп, эмди Алтайын, элбек ле јараш, јажына өчпөс јүрүмди мактап, көксин кенидип, күркүреде кайлап отурат:

Акка ла јеткен ак сүмерлер
Мөнгү ле бажы јалтырап,
Корум бойы да козурап,
Эдегин де эм эбиреткен,
Колтук бойын ол ачылткан,
Э-э-э, эй-эй-эй,
Э-э, јайлазын Алтайымды!..

Б. Укачин.

НӨКӨРИ КЕРЕГИНДЕ СӨС

(Очерк)

Бу күндөрдө бистин редакцияга Дагестанский АССР-де Цумадин райондо Агвалы деген журттан Магомедов Джафар деп атту-жолду кижини мындай письмо ийди.

«...Мен бу жуукта 30 жыл мынан озо от-калапту жууда кожо турушкан командир нөкөримнин сурузын уктым. Ол Туулу Алтайда, Шебалинский райондо, Аскат деген журтта үредүчи болуп иштеп жаткан эмтир. Ол нөкөримнин ады Кочеев Иван Матвеевич...»

Мен бу письмоны кычырып жадала, санандым: «Акыр-акыр, Кочеев Иван Матвеевич деерде, ол бир Шебалинде бисти үреткен үредүчи болбоzyn?! Бистерди 50 жылдардын ичинде географияга ла историяга чала орто сынду, күлүмзиренкей топ көстөрлү Иван Матвеевич деп кижини үреткен эди...» Магомедов Джафардын письмозы аайынча мен Аскаттагы үредүчиге письмо ийдим. Удабай ла Иван Матвеевич Кочеев бистин редакцияга кирип жүрди. Кирип келерде, көрөр болзо, чындап та, менин үредүчим эмтир...

Же бот, ыраак Дагестаннан келген письмодо оног ары мынайда айдылат.

«...Бу сүүнчилү солунду угуп, от-калапту жолдордо кожо өткөн жүрүмис, одус та жыл мынан озо болгон болзо, же көзимнин алдына ончозы жап-жару журалыгы, кечеги ле немедий билдирди. Эмди ле бис экү жолугышкан болзобыз, эмдиге жетире эзен жүргениске сүүнип, кабыра кучактажып, тумчугыс мыжылдажа да берерден маат жок... Эмезе канчын ийит бойысты жарды бойго тажыжып, удурате-тедире көрүжип, каткыры жар да эдибис. Же канайдар, ортобыста көп-көп суулар, көп-көп кырлар, узун-узун жолдор...»

Андый да болзо, бу письмом тушташкандый бодолзын, нөкөр.

Анайдарда, менин айдарга турганым — сүүген командирим Кочеев Иван Матвеевич керегинде болор.

...Ол күн кандый да изү күн чалып турган болгон. Мен бойымнын взводымды обедке апарарга жагы ла стройго тургузып алгам. Бу ла өйдө солдаттардын та кемизи де: «Нөкөр старший сержант, штабтан та кандый да офицерлер келгилеп жадыры» — деген. Көрзөм, бирүзи бистин ротанын командирин нөкөр Бурыгин, экинчизи кандый да таныш эмес офицер эмтир. Анча-мынча болбой ло, бистин ротанын командирин жууктай базып келеле, баштап таныш эмес офицер жаар болуп, бу ла ок өйдө бистерге бурылып айтты:

— Бу күннөң ала слердин ротанын командири лейтенант нөкөр Кочеев болор. Жаңы командиргерди сүүп ле тооп жүрүгөр.

Бу ла күннөң ала япондорго удурлашкан жуу-согуштын учына жетире мен Иван Матвеевич Кочеев ле кожо жаңыс шинельдин алдына кожо уйуктап жаңыс папиросы үлежип тартып жүргенис. А өлүмди, жеткерди канча катап көргөнис, канча катап анаң кыйыганыс, жеггенис. Кару нөкөрлөрис корголжын окты көдүрүп албай, жыгылып жатканын көрүп, канча катап кородогоныс...

...1945 жылда кичинек изү айдын учы жаар бистин дивизия экинчи Дальневосточный фронттын башкартузынан мындый жапылта алды: Япониянын түндүк жанындагы Хоккайдо деген ортолыкка, бир де кичинек ой коротпой, морской десантла барып түшсин.

Бу жуучыл жапылта бистин ротага база келишкен. Ле бис Хоккайдо ортолыкка жедип барарыста, американский воздушный десант бистен озо ортолыкты алып койгоны жарталды. Бу ла ойдө бистин дивизияга жагыдан мындый жапылта келди: түрген ле түштүк Сахалинге барып түжеле, түндүк Сахалиндеги пограничный черүле бириксин.

Бу жаан учурлу жуучыл задачаны бистин дивизия, ол тоодо бистин рота, жегүлү бүдүргөн. Бу баштапкы ла жуучыл задачаны бүдүрүп тура, бистин ротанын солдаттары бойынын жаңы командиринин неден де жалтанбазын ла уур-күч ойлордө оштүгө удур сакубаган жанынан согулта эдетен жуучыл эп-сүмезин билип алгандар.

Мыныла коштой бистин командирдин — Иван Матвеевич Кочеевтин бир катап үредү өткүрердеги учуралы керегинде айдар күүним бар... Төрт пө, беш пө час болор, таңары жуук ойдө бистин рота каналу үредүгө чыккан. Мен жуунын алдында каналу жүгүрерден болгой, чана деп немени көрбөгөн дө болгом. Ле канайдар, уятту деп канайда айдар — мен бойымнын солдаттарымнын кийинде артып брааткан эмитирим. Бу ойдө лейтенант. Кочеевтин үни угулды: «Старший сержант Магомедов, взводтын командири... Джафар!...»

Мен командиримниң бу тоолу сөстөринин учурын оңдоп ийеле, чанамды будымнан чупча тееп ийинденип алала, солдаттарыма сыр жүгүрүклө жедижип алган эдим. Ол тужында солдаттар меге тойо каткырыжып алганы сагыжыма кирет. А нөкөр Кочеев дезе меге сүмелү күлүмзиренип, каналу кыр өрө чыгарын, сан төмөн түжерин, кенейте токтодорын ла оңон до өскө көп немелерге үреткен. ...Ле эн жаан үредү — мен бойымнын командирим ле кожо оштүгө удур мылтык тудунып, өлүмди көстөн көскө көргөнөм болор. ...1945 жылда август айда бистин полк Маока (эмдигизиле Холмск) городты оштүлөрдөн жайымдап, онын кийинде Карасковты, онойдо бастыра түштүк Сахалинди оштүлөрдөн арутаган. А бастыра Сахалин ортолыкты бүткүлинче 3 сентябрьда жайымдап, жегүниң сүүнчилү күнин темдектегенис.

Оноң ары бистин жуучыл задачабыс — Курил ортолыктарды олжочы-

лардан жайымдаары болгон. Көп жарымы ортолыктар ол тужында бистин черүний колында да болгон болзо, же тоолу-тоолу ортолыктарда япон гарнизондор артып калган. Темдектеп айтса, Штруп деген ортолыкты алар тужыста керектин аайы мындый болгон. Япондор бистин черүний табарузын ортолыктын күнбадыш жанынан сакыган эмтир, же бистин дивизия дезе ортолыктын күнчыгыш жанынан билдирбезинен кирип, сакыбаган жанынан ончолорын олжолоп алган. Бу операцияда бойынын жалтанбазын ла билгинин көргүскөн көп тоолу командирлерге ле солдаттарга бистин дивизиянын командири полковник Лобановтон, полктын командири Советский Союзтын Геройы Акимовтон благодарносттор жарлалган. Ол тоодо бистин ротанын командирине лейтенант Кочеевке база благодарност берилген.

Ол өткөн жолдордо мен нени көрбөдим деер. Же бот, бир учурал керегинде айдар күүним бар... Бис ол тужында Түштүк Сахалин жаар браатканыс. Качалаң болуп, ол тужында Японский талайда жаан жоткон көдүрилген. Талайдын жаан толкулары палубаны ажыра согуп, анда каруулда турган солдаттарды көптирип турган. Устине дезе талайдан удур корон-ачу салкын соккон, каруулда турган солдаттарга улай ла селижерге келишкен. Ол жотконду, туманду соок күнде палубада каруулдын начальниги болуп бистин ротанын командири лейтенант Кочеев көстөлгөн.

Эмди ле сагыжыма жап-жарт кирет: бир Хоменко деп солдаттын эрмек-куучыны да, чырайы-жүзи де. Көөркий, байла, чыдажып албаган болор, Кочеевке басып келеле, сурады:

— Нөкөр лейтенант, беш ле минутка кубрикке жылынып аларга божотсоор!

Бу өйдө лейтенант жүзиө агып турган жаашты арчый согуп, Хоменкого айтты:

— Анайдарда, сенин, Хоменко, жылынып алар күүни бар ба? А мынаар ол турган Зинкиннин жылынар күүни, байла, жок туру, а? А каруулынды кемге артыргызатан? Айса база ла Зинкин каруулдазын ба?

Бу өйдө шинелинин эдектеринен суу шаркырап агып турган Зинкинге Хоменко көрөлө, лейтенантка бурылып айткан:

— Эмеш жастырып ийген эмтирим, нөкөр лейтенант. База андый неме болбос...

...Менин командир-нөкөрим Кочеев шак бу мындый кылык-жагыла солдаттарга тем көргүзетен. Бу орто сынду, чала каткак, унчукпас бүдүмдү сибирик, жажы иит те болзо, же жүрүмди жүрүп, шыраны-шырканы да, ырысты-сүүнчини де көргөни билдиретен. Бис онын учун бойыстын командирини сүүп ле тооп жүретенис.

Оштүгө удурлашкан тартыжуларда бистин башкару Кочеев Иван Матвеевичи тогус катап кайралдаган. Эмди амыр-энчүний ойинде менин нөкөрим үредүчи болуп иштеп жат. Ол бу да иште бойын коомой көргүс-

пеген эмтир. Оны ўредўнинг Министерствозы јакшы ижи учун отличниктин значогыла, дипломло база кайралдаган.

Мениң бу нөкөрим керегинде бичигеним от-калапту јууда кожо өткөн јүрүмистик јүк бир тамчызына та бодолор, та јок. Је андый да болзо, бис бастыра албатынын керегине бир тамчыдый да болзо, болужысты, байла, јетиргенис, нөкөрим. Онызын албаты бойы баалайтан туру.

Учында айдарга турганым мындай: «эмди де узак-узак өйлөргө артабай, акту күүнисла албатыга болушту иш бүдүрип јүрели, јуучыл нөкөрим...»

Бу ыраак Дагестаннан келген письмонунгы учына једип, мен узак-узак сананып отурум. Кийим-тудум де, аш-курсак та тапчы өйлөрдө ўредүчибис бистерди кижии эдерге канча кире күүјүренетен эди. Иван Матвеевичтин үйи Галина Васильевна ол тужында Шибалиндеги балдардын интернадында воспитатель болуп иштеген. Көп жарымыс орус тилди ондобос учун јаантайын ла Галина Васильевнага јартадып, терлеп-бурлап, алкыш-байанду сөстөрсти кемибис айтпаган эди. Ол тужында Иван Матвеевич уроктын кийинде бистерди јууп алып, школыстын јанына агаш отургузатан. Кем-кемибис чала тудунып, чала учына артып турганын ўредүчибис сезип ийгенде, балага кату сөс айтпай, ончобыска јартайтан:

— Јеригердин тобрагын колыгарла тудуп, онын јыдын сезип, онын ан-куштарынын, агаш-тажынын тилин ондозоор, слер неден де алдырбас улус болорыгар, балдар. Онын учун бу кара тобракка уймаларга уйалбагар. А иштен јалтанган кижии сыраңгай да талдама эмес деп ондогор.

Айса болзо, Иван Матвеевичтин бу айткан сөстөринин кезигинингы учурын ондобой до туратаныс. Бу от-калапту јуу-согушта турушкан кижии деп, бис ол тужында кайдагы билетен эдибис. Јердин, тобрактын јыдын сезетенин Иван Матвеевич, айса болзо, Сахалиндеги јуу-согушта, айландыра октор сыйтылдажып турарда, сескен?

Эмди анак бери көп-көп јылдар өтти. Көп катап агаштар бүрлерин солыды. Је бистин, јартап айтса, Иван Матвеевичтин ўреткен ўренчиктеринин көксинде бир де кичинек онбой, артабай артып калган неме — ўредүчибистин керсү кебери ле јакыган јакылталары. А ўредүчибис биске коркушту јаан јакылта јакыган. Ол јакылта — чын сөс айдары ла албатыга тузалу иш бүдүрери. Анайдарде, мен бастыра ўренчиктердин адынан мынайда айдар күүним бар:

— Ол јаан јакылтагарды кара бажыбыс кажайарга јетире, кайда да јүрзебис, нени де этсебис, јаантайын бүдүрерге албаданарыс.

А слерге, кару ўредүчибиске, ыраак Дагестандагы јуучыл нөкөригер Джафар Магомедов чылап, көп-көп јаш јажазын, көп-көп сүүнчилер болзын деп, акту јүрегистен күүнзейдис.

К. Төлөсов.

УНДЫЛБАС

Берлин — немецкий фашисттердин уйалаган городаы.

Јуунын калганчы күндеринде Берлин бойынын коногы јууктап келгенин билзе де, та неге де иженип, арткан-калган черўлерин јуула, орудиелердин, пулеметтордын ла автоматтардын оосторынан олўмдў одын чыгара тынып ла турган. Онын оромдорында ла площадьтарында көзнөктөринен пушкалар күзүреткен, мылтыктар јызыраткан туралар, анчадала рейхстагтын ла Эрлик-Бийдин јер-тамызындый бункерлў имперский канцеляриязынын коручылары, кандый да сан башка казыр аңдар балу аттырала, турган јеринен барар эбин таппай, азуларын кылайтып, ыркыранып турганына тўней болгон.

Је Европанын бир канча ороондорынын канынан эзирип јўўлеле, бастыра телекейди јударга турган кер-јутпа бойынын бел-арказын Кызыл Черўнин баатырларына сый соктырала, өрө туруп болбой барарда, город јобожый берди.

Јаскы күн жарыйт. Тарынын јыдына өткөн кейде самолеттордын күўлөжи де, снарядтардын ла бомбалардын јерди силкиндире күркүрешкен табыжы да угулбайт. Је фашисттердин јер сайын күйген танктарынын ла самолетторынын кара ыжы серигелек. Олјочылар канча миллион кижинин канына уймалган колдорын өрө көдүреле, ол кара ыштын ортозынан чыккылап, пленге киргилейт. Көзнөктөрдө лө балкондордо ак бөстөр элбендежет. Рейхстагтын ўстинде дезе кызыл мааны элбирейт.

Јенў!

Төрт јылга чыгара јуулажып, көпти көргөн солдаттар, офицерлер ле баштары буурайган генералдар да јаш балдардый оморкоп, бой-бойлорын Улу јенўле уткыгылайт. Онон та кайдан да тапкылап алган мелле, будукла рейхстагтын колонналарына ла стенелерине колдорын салгылап, Берлинде јуулажып, өлгөн нөкөрлөринин ады-јолдорын бичигилейт.

Гвардии рядовой, «Слава» орденнин, «За отвагу» ла өскө дө бир канча медальдардын кавалери, кара чырайлу јиит алтай уул јуу-чактын божогонына коркушту сўўнип, сол ийининдеги бу ла јуукта сорбуланып јазылган шырказынын сызын сеспей турды. Ол коштой турган јуучылдын колынан будук алала, рейхстаг јаар ууланып басты.

— Туранын ўстине чык, Егор! — деп, нөкөрлөри кокурлап айдышты.

Егор кайа көрўп, күлўмзиренди. Онын кара көстөри сўўнчилў суркурап турды.

— А слер бойоор ненин учун чыкпадаар?

— Бис, сен чилеп, кайыр туулардын ортозында өскөн эмезис... Тас-кабаганыс...

Чын, Егор, Улаган аймакта тайгалардын ортозында өскөн киж, кичинектен ала ойноп эмезе жаан улусла колхозтын кой-эчкилерин кабырыжып, кандый ла жерге басып жүрген. Ол, кайыр туулардын кайа таштарлу меестеринен болгой, күскиде кузук бар болгондо, төзинде будак жок мөшкө дө jep-jeңил чыгып алатан. Жаанаган соңында жүмгалап жүргенде, керек тушта кайа-ташты да өрө кармадап чыгарынан коркыбайтан...

— Чык, чык, Егор! — деп, нөкөрлөри жана болбой турдылар. — Колыңды эн ле бийик жерине сал. Кийинде Алтайында жүрзег, ол сеге көрүнип турар.

— Же мен слерле кожо жуулашкан инем — деп, Егор турага жаба антарылган, сыгар колесолу, узун чичке стволду немецкий пушканын үстине турала, эрмектенди. — Бу Берлинге де кожо келгенис...

— Чын айттың, нөкөр Белеев! — деп, взводтын командири, сары чачту лейтенант, эрмекке киришти. — Кашаны да жаңыс полевой кyxнчандан жигенис.

— Же карын... Онын учун менин ады-жолым слердин чийген ады-жолдороруло жаңыс жерде турар учурлу.

Егор автомадын сол колына тудуп, он колын өрө көдүреле, жаан букваларла бичиди: «Гвардии рядовой Белеев Егор». Учынды, жуу-чактын божогонын темдектегендий, точка тургусты.

Женү. Эн ле жаан ырысту күн!

Же бу күн келгелекте, Белеев Егорго канча мун километр жолдор, өлүмле коштой басып, тоозы жок от-калапту тартыжулар, учы-куйузы билдирбес кыйын-шыралар өдөргө келишти. Ол бойынын колыла нени этпеген, көзиле нени көрбөгөн, будыла кандый жерге баспаган деер.

Жолдор...

Снарядтардын ла бомбалардын күкүрти, коштой басып, жыгылган жакшынак нөкөрлөр. Отко күйген журттар, ада-энелерин таппай калган жаш балдардын ыйы. Окоптор ло жызырашкан-сыгырышкан түмен окторго дура ууланган табарулар... Мынын ончозы керегинде айдарга да күч.

Гвардии рядовой Белеев Егордын жуучыл жолы орооннын түштүк талазынан башталды.

Жүс жирме миллиметровый гаубицаларла jepсенген артполк советский Армениянын ла Турциянын ортозындагы кырлардын сындарыла өткөн границада, Ленинан городтын жуугында турган. Ол өйдө гаубицалардын кыскачак стволдорунан брезент чехолдор жаңыс ла үредү тужында, полигондо тагма атканде, чечилетен. Же империалисттер, анчадала Япониянын самурайлары, Италия ла Германиянын фашисттери олчочы кылыктарын таштабай, амыр энчүни анан-мынан бускулап турды.

Кара петлицалу красноармеец Белеев албатылар ортодогы айалганын там ла коомойтып турганын јакшы билетен. Андый да болзо, онын черүде турар ойинин учы јууктап келерде, кеен-јараш Алтайы, чыккан-өскөн јери санаазынан чыкпай барды. Кезикте Улаган, Чибилүдеги төрөл колхозы, айландыра турган кара агашту тайгалардын таскылдары тўжелип те турар болды.

Је айлына јанар ордына гаубицанын брезент чехолын уштыырга келишти...

Немецтер Кавказтын байлык нефтьтү јерлерин колына аларга албаданары јуунын баштапкы ла күндеринде билдирди. Олор Бакуга Турциянын ла Ираннын јерлериле өдөргө ченешкедий болгон. Анайдарда, артолк ло Арменияда турган бир кезек өскө дө полктор ол эки орооннын бириккен јерине көчөлө, өштүнни јолын бөктөгилеп койгон.

Је Белеев анда узак турбаган. Бир ле айдын бажында ол бойынын артолкыла кожо Крымдагы Керчинский јарым ортолыкка келеле, калапту тартыжуда туружа берди.

Мында да фашисттердин төс амадуларынын бирүзи нефть болгон. Олор јарым ортолыктын күнчыгыш јарадына кыска ойдин туркунына јердеге, анан Азовский ле Кара талайларды бириктирген чичке өткүш сууны кечеле, Грозныйдын нефти јаар ууланып барарга сананган. Онын учун Гитлердин фельдмаршалы Манштейн бойынын улузын да, ок-тарызын да кысканбай, Кызыл Черүниң согулталарынан кырылган солдаттардын ла техниканын ордына јаңы дивизияларды, танктарды ла самолетторды ээчи-деечий ийип, јууга кийдирип турды.

Белеев Егор ол тушта, артолктын јууга таскагалак өскө дө солдаттары чылап ок, бого келген бойынча коркушту уур айалгага учурайла, эн баштап эптешпей, јакшы аайланып болбой турган. Ого ыраак јокто «күзүрт» эткен кажы ла снаряд шак ла онын үстине келип јарылгандый болуп билдиретен. Је удабады. Бир-эки ле күннин бажында ол темигеле, кандый да уур учуралдарда ончо немени аайлап-ондоп турды. Өштүнни кейле јууктап клееткен снарядынын шыркырууш табыжы угулганда, ол кажы јанына тўжүп јарыларын Белеев јазым јоктон билип ийер боло берди.

Тартыжу тын болгон. Эки башка черүниң ортозында табарулар ла кайра согулталар улай-телей өдүп турды. Снарядтардын, миналардын ла кейдег тўжүрген бомбалардын кара тобракты ла корум таштарды өрө көдүрип јарылары көптөй бергенде, јарым ортолык бастыра бойы јемирилип ооктололе, кейге туш-башка чачылгандый болуп туратан.

Бу калапту тартыжуда түни-тўжиле амыр билбей јүрген солдат Белеев кыш келгенин ајарбай калды. Айла мындагы кыш та Алтай јердегизиндий эмес. Јулу. Јут күндерде јаш јаш турар, эмезе јашкан кар. Алтай кизи мында јуулашпай, тегин де јүрзе, кыш келгенин ајарбай калардан ајабас...

Декабрь айдын калганчы күнинде немецтер советский черүлердин фронтун үзерге ченечип, тұжине ле табарулар эдип божобой турдылар.

Белеев орудиелик расчедында бойынын ижин бүдүрүп турганыла коштой, колындагы автомадын ундыбай жүретен. «А-а, нефтьтин жыды тумчуктараарды база ла кычыда берди бе, јутпалар! — дейле, ол јүткүп клееткен фрицтерди шакпырт јогынан, токуналу адып турды. — Је, је келеер ле. Тумчуктараарды јазып берейин...»

Ол күн фашисттер калганчы табарузын эгиргери эткиледи. Је бу да тушта амадузына једип албай, тирүге арткан ас-мас солдаттарын бозомтыкта ойто окопторына апарала, тымый бердилер.

«Јо эмди тойынала, эртенге јетире тумчуктарын окопторынан чыгарбас болбой» — деп, Белеев сананды.

Түн ортозы јууктап келди. Караңуй. Ыраак јокто турган Керчь городтын бир кезек тураларында от күйгенче. Анда немецтер. Олордын окопторы городтын бериги куйузында. Анан каа-јаада ракета өрө учуп чыгала, јерди кезек өйгө јарыдып ийет. Эмезе кандый бир пулемет «Мен уйуктабай турум» — дегендий, узун очередьти јызырадып, кейге божодо-ло, ойто унчукпай барат.

Немецтердин офицерлери ле генералдары городтын тураларында болгон. Олор јүзүн-базын аракылар ла амтанду курсактар турган столдорды эбиреде отурып, Јаңы јылды темдектеп турдылар. Окоптордо ло блиндажтарда отурган солдаттары да — «Хайль Гитлер!» — деп кыйгырыжып, тамактарын снапсла јибиткилеп турды.

Советский черүлер дезе ончозы уйуктап калгандый, кандый да табыш чыгарбайт. Олор Јаңы јылды ундыган эмеш пе? Јок. Јаңыс ла оны темдектеерин баштагалак. Генералдары байрамга керектү ончо немелерди белетеп божобой турган. Военный керептерге отурып, талайла келген кара чымалыдый десант та Јаңы јылды темдектеер јерине јеткелек...

Бүгүн јакшы уйуктап алар керек болгон. Је Белеевтин уйкузы бачым желбей турды. «Слер селижип, амырап алыгар. Онон оштүлерди «байрамдадарыс» — деп, командирдин айтканы санаазынан чыкпай турарда, ол узак шүүп јатты: «Ол көрмөстөрди јакшы үредер керек. Ийде-күчистин астабаганын билгилезин...»

Табару кенетийин башталды. Фашисттердин көп сабазы јыргап турганче, ажыра салынып ийгендери јыгылган ла јеринде уйуктап калган.

Тан алдында советский черүлердин канча јүс орудиелери ле минометторы күзүреже берди. Ол ок тарыйын оштүлердин турган јерине түжүп јарылган снарядтардын, миналардын ла авиационный бомбалардын күркүрешкени угулды. Городтын сол јанында та не де күйе берди. Јалбырап чыккан јаан от караңуйды јара тепти.

— Је «байрам» башталды, уулдар! — деп, Белеев ле расчегтин өскө дө солдаттары сүүнгилеп, бой-бойлорын көкүдижип, гаубицазын улай-телей күзүредип турдылар.

Та кайда да көрүнбей турган танктар ак жерге чыгала, ичкери жүткү-гиледи. Олорды ээчий — пехота.

Артиллериянын адыжы тыгый берди. Табаруга штурмовой самолеттор жөмөшти. Олор чугулын бадырып болбой, оштүлөрдү сүзөргө турган чылап, үстинем төмөн жерге жууктада жабызап учканда, моторлорунун күүлежи тыгып, «У-у-у шилемирлерди слерди-и-и!» — деп кекенип улуганына түңгөй болуп турды.

Санааларын ычкынып ийген фашисттер кайра согултаны төзөп алар аргазын таппай, түймешкилеп турды. Бир кезек солдаттары, офицерлери да та жүүлгөн, та эзириги жаан учун тура жүгүрөт, он колын өрө көдүрүп. «Хайль Гитлер! Нах остен!» — деп кыйгырыжа берет. Же удурга келген кара бушлатту десантник мылтыгынын бөксөзиле куйка-бажына туду берерде, сөөктөри жок неме чилеп, отура түймөшкө, унчукпай барат.

Арт учунда немецтер эмеш ондоноп келеле, кайра согултаны тыгыдып, удурлажа бердилер. Же орой болды. Олорды үч жанынан арадап келген советский танктар ла пехота төс ийде-күчтерин коскороло, артикандарын Керчь городтон чыгара тееп салгандар...

Белеев Егор бойына түңгөй жалтанбас геройлорло кожо жуунун эң ле кату ойинде олжочылардын талдама дивизияларын анайда коскорып, түн-түш дебей, тартышкан. Төрт айдын бажында Крымдагы советский черүлөрдү бойынын тоозыла төрт-беш катап артыктап турган немецтердин черүзи Керченский жарым ортолыктын күнчыгыш жарадына жетсе де, амадузына жедин албаган.

Бир кезек ойдин бажында Белеев Учинчи Украинский фронтто төртөнинчи стрелковый полкко кожулала, Донго барып, Сталинградский улу тартыжуда турушкан. Онон төрөл жерин фашисттерден жайымдап, күнбадыш жаар барды.

Немецтер Кызыл Черүний согулталарына чыдашпай, жалаңдарда өлгөн канча жүс мун солдаттарын, кара ышла оронгон танктарын ла самолетторун, ок-тарызын таштап, там ла тескерилеп брааттылар. Андый да болзо, советский албатыны коркыдарга, онын ийде-күчин үзөргө албаданып, жолой ончо немени бузуп, үрөп турдылар. Кайдаар ла көрзөн, коскору: саргарыжып жаткан корум кирпичтер, соксойуп турган арасак стенилер... Коркушту кыйын-шыралу жүрүм өткөн куп-куу чырайлар, кан ла көстөрдиг жажы...

Гвардии рядовой Белеев Егор тиштерин тыгыда тиштенеле, сананат: «Же, кем жок. Бу ончо неменин учун жимекчи казыр андардый оштүлөрдөн өчим аларым. Аларым!»

Кызыл Черүний гвардейский дивизиялары — пехота, артиллерия, ады-чуузы чыккан «катюшалар», олордын алдында булутча тозын көдүрүп, танктар ичкери жүткүгилейт, теңериде самолеттор күүлежет. Эмди советский баатырларды кандый да ийде-күчтер токтодып болбос!

Белеев Егор Учинчи Украинский фронтто жуулажып, Румынияда, Вен-

грияде, Австрияда ла Чехословакияда болгон. Оноң Баштапкы Белорусский фронтто 1038 стрелковый полктын жуучылы бололо, Польшаның да јерин фашисттерден јайымдап жуулашкан. Анда экинчи катап шыркалада ла, «Эх, Берлинге арай ла једип албаганымды!» — деп, ачына берген болгон. Ја госпитальда узак јатпай, ойто стројго турала, фашисттердин керјутпазын оның бойының уйазында јаба баскан улу тартыжуда турушпай калбады. Оштүдег өчин јеткилинче алган!

Гвардии рядовой, «Слава» орденниң, «За отвагу» ла өскө дө бир канчи медальдардын кавалери Белеев рейхстагтын стенезине бойының колын салган күн өткөни удай берди.

Белеев Егор Дмитриевич, Улагандагы совхозтын озочыл малчызы, эмди јажы алтанга жууктап келген кижги. Јуу божогон кийинде ол бир жылдаң ажыра Берлиндеги советский военный комендатураның жуучылы болгон. Оноң 1946 жылда јанала, Чибилүдеги «Пограничник» колхозтын жылкыларын кабырган. 1951 жылда партияга кирген. Алты жылдың бажында дезе Туулу Алтайдың озочу малчыларының тоозында Москвадагы Јуртхозяйственный выставкада турушкан. Эмди үйи Мария Иосифовнала экү сегизинчи жыл Манжылудагы турлузында јадып, совхозтын оок малын кабыргылайт.

Ја Егор Дмитриевич бойының жуу өйинде өткөн јиит тужын эске алынганде, эн ле баштап Берлинге јенүчил болуп келген күни санаазына киретен. «Колыңды эн ле бийик јерине сал. Кийинде Алтайыңда јүрзег, ол сеге көрүнип турар» — деп, ол тужында жуучыл нөкөрлөриниң айткан сөстөри кулагына шыгырап келгенди билдиретен.

Чындап та, жуулажып өткөн јолдоры, рейхстагтын стенезине салган колы да ыраактан көрүнип турган болзо, Егор Дмитриевич бойының өскүрип алган беш балазын, анайда ок өскө дө улустың уулдарын ла кыстарын эмеш үредер күүни келген тужында, айса болзо, оларды бийик јерге апарала, он колын күнбадыш јаар уулап айдар эди:

— Көрөөр. Мениң үйем Ада-Төрөлистиң јайымы учун, слердин, јаш үйениң, ырызы учун бойының јиит тужын өткүрген, јакшынак јүрүмдөрин берген јерлери ол јадыры. Мениң үйемди качан да ундыбай, бойыгардың ырызаар учун ого алкыш айдып јүреер..!

И. Кочеев.

ОЛОР УЛАГАННЫҢ УУЛДАРЫ БОЛГОН

Исай Тантаев үлгерлер бичиирден озо албатынын оос кожондорын жууп, бичип баштаган. Октябрьский революциянын кийнинде кожондордун учуры да башкаланган, эбире болуп турган жаан кубулталарла, озогыда кижинин тўжине де кирбеген жаңы жүрүмле кожо элбек күүлү, омок кожондор чүмделген. Исай шак бу мындый жаңы жүрүмнин экпиндү толкузынак тудуп, бичип алган кожондорун областной газеттин редакциясы жаар аткарып, олор ак-жарыкты көргөндө, сүреен сүүнип туратан. Соңында ол бойы да үлгерлер чүмдеп баштай берген.

Анайда 1935 жылда «Крестьян газетинде» Исайдын бойы чүмдеген «Жашоокүриминин кожоңы» деп үлгери жарлалган. Кеп-бүдүминин көрзө, бу үлгер озогы алтай кожондорго жүзүндеш, же андый да болзо, автөрдун эптү, чечен сөстөр тузаланып, үлгер бичиир жаңы эп-аргалар бедреп турганы иле јарт көрүнөт.

Исай үлгерлер бичип көндүгө берген тужында Москванын писатели Иван Иванович Катаевке јолуккан.

И. Катаев Советский Писательдердин Союзынын правлениезинин члени, «Литературный газетин» каруулу качызы, 1935 жылдын јайында Павел Кучиякла кожо Туулу Алтайла јоруктап жүрген. Кеен ар-бүткендү Алтайла олор бир айдан ажыра јоруктагандар. Олор П. Суховтын аттучуулу отрядынын јолыла өдөлө, Алтын-Көл жаар барган. Чолушман өзөктин ичиндеги Көбө, Балыкчы јурттарла јоруктап, андагы улустын јадын-јүрүмиле, оос творчествозыла танышкандар. Балыкчыда писательдерди избач И. Тантаев изү уткыган.

Москвага бурылган соңында И. Катаев «ас калыктардын бирүзиле де болзо таныжып, јуук најајалжала, Союзтын албатыларынын билезинин түрениден ла карануйдан историянын јолына чыгып јаткан, бойынын ла бистин текши культурабысты тѳзѳп турган калыктын сүр-кеберин бойынын творческий күүн-санаазына кожуп алзын» деп, бастыра писательдерге от-јалбышту кычыру эткен.

Писатель столицанын журналдарынын бирүзинде жарлалган «Чолушман өзөктѳ» деп очеркинде жаңыдан бичип турган јиит алтай поэт Исай Тантаев керегинде көп јылу сѳстѳр айткан. Бу кемзинчек јиит уул ого кандый буурзак ла күндүзек болгонын, олор экү, карындаш улустый, жаңыс орынга кожо ујуктаганын Иван Катаев јылу эске алынат. Көп сѳс айтпас јиит кижинин үредүге, билгирлерге, улуска тартылып турганын писатель јарт ондогон. Кийинде Исай Тантаев бойынын жаңы најаызына

письмолор бичип, үлгерлерин ийген, И. Катаев дезе каруузын жандырып туратан.

Очеркте писатель Исайдын үлгерлерининг үзүктөрүн салган. Олорды жакшы үлгерлер деп айдарга болбос, же орус писатель олордын жабыс кемине жаан ажару этпей, үлгерлерден элден ле озо совет жүрүмнүнг экпиндү тыныжын сезип, Исайдын качан бирде амадузына жедерине бүдүп жат.

И. Катаевле, П. Кучиякла тушташканы иит үлгерчиге сүреен жаан тузазын жетирген. «Кызыл Ойрот», «Крестьян газеди», «Ойроттын комсомолы», «Белен бол» деп газеттерде Исайдын «Балдар школго жуулды», «Жер эририле кыралагар», «Онон тын жарыды», «Кызыл Черү — геройлордын черүзи», «Темирдий маршал», «Жуучыл Буденный» ла онон до бскө үлгерлери жарлалган.

Иит поэтке эбири жүрүм кайкал, оны жагы жүрүмнүнг ончо солунталары илбиркедет. И. Тантиев жагы школ, ырысту өйдин балдары, конституция, ат-нерелү кызыл Черү керегинде бичип жат.

Кызыл Черү — Исайдын үлгерлерининг төс темазы. Бешадар мылтык керегинде И. Эдоковтын ла кызыл командир керегинде Я. Бедюровтын кожондорунда башталган бу теманы И. Тантиев онон ары улалтып жат. Ол онын идеяно-тематический кемин элбедет. Бойынын үлгерлеринде ишмекчи албатынынг акту күчиле тазөп алган Кызыл Черүни мактап тура, партиянынг кычырузы аайынча революциянынг жеңүлерин корыырга кажы ла совет кижжи белен болгонын көргүзөт.

Кырланг тууга чык дезе,
Кыйышпай чыгарга бис белен.
Кызыл Черуге баз дезе,
Тургуза барарга бис белен.

Исай Кызыл Черүге, партияга чындык болгоны керегинде жагыс ла үлгерлеринде бичип турган эмес, же ол жүрүминде тартыжуга белен болгон. Гранды корулаар службада турала, 1937 жылда сентябрь айда ол бойынын таскадаачызына ла үредүчизине Павел Васильевич Кучиякка мынайда бичиген: «Гран ары жаында фашисттер ачкөстөрине чыдажып болбой, жуу чагыштырып, канча колкүчиле жаткандардын, жаш балдардын ла үй улустынг канын төгүп, амыр жаткан журттарды өртөп жат. Же бистинг Кызыл Черү курч, бек, качан да андый ийттерге жай бербес, кайданг келер — анда туй согор...

...Слер менин үредүчим болгоныгар. Эмди де иженип турум, меге болужын жетирип турар деп. Мен үренерге санангам, баштаган ижимди таштабазым. Учына жетире албаданарым.

...Эмди мен пулеметный эскадронго келдим ... 1913 жылдынг уулдарын бу өйдө божотпой жат. Качан божодор, жарты жок, олорды божодорго бу өйдө сырангай жарабас.

Күс, соок боло берди, агаштын бүри төгүлип, жерлер кугарып барды. Удабас кар жаар.

Слерде не солун бар? Сибирьдин правлениезинен кандый жетирүү бар? Мен Гольдбергке письмо чийгем. Удабас Итинге чийейин деп турум, 15 жылдыкка (автономный область тӱзӱлгӱнинен — З. К.) кандый бичиктер чыгып жат, байла, слер жакшы билер болороор...»¹

Письмонын ас-мас строкаларынан Исайдын, алдындагы ла чылап, билгирлер аларга амадап жүргени, телекейдеги чочыдулу айалганы жарт ондоп турганы, Сибирьдин ле областьтын литературный жүрүмине ил-биркегени иле-жарт көрүнип туру.

Письмозында ол Сибирьдин ады жарлу писательдеринин ады-жолдорун айдат. Исаак Григорьевич Гольдберг — «Тунгус куучындар», «Картада темдектелбеген жол», «Ачу баргаа», «Дүрүм катап башталат» деген бичиктердин авторы. Итин Вивиан Азарович — Сибирьдин бичиичилерин бой-бойлорына жуукташтырарына, творчестволорыла таныштырарына жаан жӱмӱлтӱ эткен кизи. Ол «Сибирьдин отторы» журналдын главный редакторы болгон, түндүк тала жаар көп жоруктарга жүрүп, көп очерктер, «Кан-Кэрэде» деп повесть бичиген. Бу писательдин творчествозын М. Горький бойынын ойинде сүрекей бийик баалаган эди.

Исай Тантыев бу писательдерле жуук таныжып, наылажып, олар ого каруузып жүретенинен улам оларго бойынын письмолорын ийип, санаашуултезин угужуп туратан.

Фашисттер биске табару эткен деген жетирүни ол Горно-Алтайскта (ол ойдӱ Ойрот-Тура) уккан. Исай Улаган аймакта Кара-Кујурдагы школдын заведующийи болуп иштеп тура, педучилищеде заочно үренген. Бу жайда ол экинчи курстын экзамендерин табыштырып келген. Бир күн консультациялардын кийинде «жуу!» деген коркушту сӱс угулган.

Студенттер приемниктин жанына чогулыжып алала, нӱкӱр Молотовтын куучынын тындап уккандар. Бу ла күн Исай ла оныла кожо үренип турган уулдар военкоматка баргылаган. Повестка алган баштапкы уулдардын тоозында И. Тантыев ле оныла кожо үренип турган база ок Чолушманнын уулы Гаврил Сүгүнүшев болгондор².

Кандый андый ырыс келишкен болбогой, же Улаган аймактын уулдары көп сабазы жангыс эскадронго бичилген. Олордын бирүзи Елфимов Кирилл Иванович (К. И. Елфимов Советский Черүин лейтенанты, фронтто уур шыркаладала жанып келген. Партиянын Улагандагы райкомынын качызы болуп иштеген. Онон жеткерден улам жада калган.) 1942 жылдын апрель айында бойынын ончо нӱкӱрлӱринин адынан П. В. Кучиякка письмо аткарган. Онын бичигенинен көргӱндӱ, эскадрон баштапкы ла

¹ Р. П. Кучияктын бойынын архивинен. Бу письмо баштапкы катап жарлалып жат. Автор ӱрӱги адалган письмолу танышканы учун Р. П. Кучиякка акту куунинен быяанын жетирет.

² Бу жетирүлөр аайынча акту быяанымды Гаврил Моисеевич Сүгүнүшевке жетирдим. Г. М. Сүгүнүшев — Ада-Төрӱл учун жуунун кенеги, персональный пенсионер, тургуза ойдӱ Чолушманда журтап жат.

айларда жууга кирген. Жуучыл өлгөн најылары керегинде бичип јат. Је онын сөстөринде јен јастанып јыгылган најыларынын учун ачу-корон, кородош эмес, оморкош. Жуу өлүм јок болбос, кем де јыгылар јанду, онын учун Төрөлистин уур-күч күндеринде јана баспаган, Алтай јеринин адын уйатка түжүрбеген уулдар учун оморкогонин письмозында бичийт. Онын письмозынын үзүги бу: «Алтай уулдардын ортозынан эн ле артык тартышкандар: 1) Телеков Алексей — эскадроннын комсомол организациязынын качызы, старший сержант, калапту тартышта 1941 јылдын 17-чи сентябринде Семеновка јуртта, Украинада, 12 частын туркунына тартыжала өлди (окло аттырала). Улаганнын уулы.

2). Саксаев Василий. Пулеметчик, калапту тартышта бойынын пулемедиле көп фашисттерди өлтүрген. Ол кайралга јөптөлгөн, је өлтүрткен. Улаганнан.

3) Кокышев Василий Константинович. Эскадроннын политругы болгон. Ол бойынын уулдарын ат-нерелү тартышка бойы баштап, јозогын көргүскен. Шыркалаткан.

4) Тантаев Исай, политруктын заместители, ат-нерелү жуулажып, фашисттерди јоткондоп јат. Ол эзен-амыр, тартышта.

5) Елфимов Кирилл Иванович, политруктын заместители болгон, эмди эскадроннын политругы, шыркалада, јазылган. Комиссардын курсына үренип јат ... бу улус (керегинде) үлгерлик чийеер, бистин адысты Ойрог автономный областьтын колкүчиле јаткандары билзиндер, бис мынан ары калапту тартыжарыс...»¹

Көп уулдар Төрөли учун јүрүмин берген, көп сабазы жуудан бурылбаган. Алдында Улаганда комсомолдын райкомынын качызы болгон В. К. Кокышев база јанбады. Исай Тантаев база жуунын јеринде сөөгин салды.

3. Казагачева.

¹ Р. П. Кучняктын бойынын архивинен. Баштапкы катап јарлалып јат.

АЛТАЙДЫҢ АТКЫРЫ

(Очерк)

106 танковый бригаданың командири полковник Кузнецов стройдың алдыла ары-бери менгештү базат. Шлемнинг алдынан сарызымак чачынын учтары көрүнөт, кийип алган кыскачак тере тонынын төжи ачык. Ыраак јок јикте эм тургуза ың-шың, күрдейишкен танктар амырда. Јаңгыс ла комбригтинг түрген базыдынан кар кыјырайт.

— Россоши городко јетире танктардың люктары јабылу барарыс— деп, ол база катап чокумдады. — Јакарулар радио ажыра берилер. Танкисттер ле десантниктер јуучыл штабтарды, казармаларды, черүлер турган јерлерди көстөп аткылаар учурлу. Оштүге билдирбезинег табарып, шундалганду согулта берерге белетенигер.

Десантный отделениениң командири Иван Крохалев бойынын отурган танкына јууктай базып келеле, патронтажын колдорула јоктогон айз курын база бир үйтке кезе тартты.

Јуучылдар ончолоры танктардың јанында. Кажы ла тартыштын алдында комсомольский јуун өткүрери мында јаңжыгып калган. Комсорг Иван Крохалев јуучылдар онын сөзин сагыгылап турганын билип ийеле, үнин кенгиде јөткүрип, эрмектенди:

— Јүс алтынчы номерлү танково-десантный бригаданың алдында бүгүн јаан ла каруулу задача туруп јат. Бистинг подразделениени комсомольский деп тегин адабаган, онын учун бу да тартыжуда бис магысты уйатка түжүрбес учурлу.

Комсорг куучынын божодордо ло, моторлор күркүреже берди. Баштамы танктаң «Атаналы!» деген јакарулу сигнал берилди. Танктар чубажып, Россоши город јаар ууландылар. Ышка ла тал-табышка јер ле тегери тунуп калгандый.

Росоши өштүнинг колында болгон. Фронттон анча-мынча ыраак городто турган немецтер орустардың табарузы болорын сеспей, јайымжып отургылаган. Танктардың күзүрти угуларда, олар бойлорынын танктары клееткен болор деп, керекке де албагандар.

Кенерте канча-канча орудилердинг, пулеметтордың, автоматтардың адыжы өштүнинг анказын астырып ийген.

Јети бе, сегис бе танк өштүнинг аэродромы јаар ууланган. Олорды комбриг Кузнецов башкарган. Оскөлөри городто бектенип алган өштүни јулдай берген.

Танктардың бригадазы Россоши городты фашисттерден јайымдайла, бозом энгирде Јатариново деген јуртка јууктап келген. Иван Крохалев

отделениенин жуучылдарын жоктоды. Учүзи онын көзинче жыгылган, олардын документтери карманда. А Камиль кайда? Бу туру не, күлүк люктын какпагына атпактанып алган жады.

Анайып турганча, политотделдин начальнигинин болушчызы старший лейтенант Сааков алдында турган танктан түжүрө калыды. Ол Крохалевтын жанына жууктай басып, ого араайынаг нени де айтты. Оног анча-мынча болгон согында беш киж и айалганы кайып көрөргө ичкери болдылар. Камиль Ибрагимов кайучылардын тоозында.

Гатариново журт ажыра өштүнин артиллериязы тескерлеп барып жаткан, Иван Крохалев андый орудиелерди түш те жеринде көрбөгөн. Олордын канкайтып алган узун стволдоры бистин танковий колонна жаар ууланганы барынкый теңериде илеленип турды.

Мында, шак бу жерде, канду жуу-согуш өткөн. Өштүниг күртке бадалган жуучыл техниказы өдүп чыгар аайын таппайт. Адыш эмес адыш. Жерзенин көкси тогдолып, түнгүрөп жат.

Крохалевтын алтыгы жанындагы танк кенерте турган ла жерине эбире соккон бойынча журттын жаказында турган туралар жаар аткылады. Туралардан чыга конгон фашисттер бистин десантниктердин окторына учурадылар.

Бу ок өйдө бистин танктар өштүниг артиллериязына табару эткен. Байагы илеленип турган стволдор отло какырып жат. Олордын кажызы ла танктардын ажарузында. Анча-мынча болгон согында гранаталарды тузаланарга келишти.

Бу тартыжуда жалтанбас жуучыл, билгир политишчи старший лейтенант Сааков өлгөн. Крохалев оромды кечиро жүгүрөп жадарда, бир туранын эжигинен ичин жаба тудунып алган старший лейтенант тентириле-тентириле чыгып келген. Иван кейге сыылап турган окторды керекке де албай, нөкөрин ала койгон. Сааков өгдөйөп келеле, сөс тө айдарга болбой, бажы мылкыс эделе, тыныш алынбай жада берген. Сааковты ээчиде турадан чыга конгон немецкий офицерди Крохалев жыга аткан.

Бу тартыжуда Иван Крохалевтын комсорг болуп турган ротадан көп жуучылдар корогон. Кайуга барган беш киж и өштүге курчаткан. Олордын үчүзи өштүниг огына учурагандар, Петр Доровских ле Камиль Ибрагимов орого жажынып алала, адыжа бергендер. Айландыра өштүлер, ичкери де, кайда да барар арга жок. Немецтер оро жаар таштаган гранаталарын Камиль Ибрагимов тудуп алып, чыгара мергедеп турган.

Кайучылдарга болушты бойынын ок ротазы жетирген. Кызу тартыжу-га чыдажып албай, өштү качкан.

Өштүниг аэродромына табару эткен танктар база жөңүлү тартышкан. Бистин жуучылдар өштүниг 76 самоледын олжолоп алгандар. Же бу жууда бригаданын командири Кузнецов ло сержант Побойная өлгөн.

106 танковий бригада өштүниг артиллериязын оодо соголо, өштүниг курчудан чыгар сок жагыс жолын туйуктап алган. Острогожск ло Россоши

городтын жанында болгон жууларда өштүнүн 15 дивизиязы оодо соктырганы, 86 муң солдат ла офицер олжолотконы кийинде јарталган.

...1943 јылдын јазы эрте келген. Суучактар меңдештү јайа агып, жүрүмди чүмдеген кожондорын баштайт. Кышкы некейинег айрылган јалаңдарда анда-мында тарамык јажыл өлөң көрүнөт.

Күүк айдын баштапкы күндеринин бирүзи. Корпустын танкисттерин стройго турзын деген јакару эртен турагы кейге жаңыланып калды. Танкы де тартымча ой өтпөгөн, жуучылдардын кажызы ла бойынын јеринде турдылар.

Генерал Рыбалко стройдын алдыла базып браадала, кенерте токтой түжүп, сурады:

— Јүс алтынчы бригада ненин учун сол јанында туруп јат?

Стройды башкарган полковник ого нени де јартайт. Је Рыбалко оныла јөп эмес болгон:

— Кажы бригада кайда туратанын мени ундып койгон деп сананбагар! Јүс алтынчы бригаданы тургуза ла он јаны јаар көчүригер! Онын жуучылдары өткөн тартыжуда жуулажып билерин ле јалтанбазын көргүскөн.

— Баалу ой өдөр — деп, полковник јанындагы турган генералга айтты. — Корпус тургуза ла жаңы операцияга аткарылып јат.

— Је айса бойзын — деп, Рыбалко јөпсинди. — Андый болзо, ордендерле, гвардейский значокторло кайралдаарын јүс алтынчы бригаданын жуучылдарынан баштагар.

Кайралдарды генерал бойы табыштырган. Ол кайралдарды жуучылдардын тозынду гимнастеркаларына тагып, оларды јылу сөстөрлө оморкододып, сүүндирип, көп жуучылдардын ады-јолын адап турган. Рыбалко Иван Крохалевтын он колун тыңгыда тудуп, эрмектенди:

— Алтай јердин аткыры, көзин курч, адыжын чечен болзын!

Туулу Алтайдан барган жуучыл бу тушта баштапкы катап Кызыл Чолмон орден алган.

Иван Крохалевтын жуучыл јолы ыраакта — Эльба суунын јарадында божогон. Алтай јердин аткыры мактулу керектери учун экинчи катап Кызыл Чолмон орденле, көп медальдарла кайралдаткан.

Иван Павлович Крохалев тургуза өйдө партиянын Маймадагы райкомында инструктор болуп иштейт. Ол ончо билгирин, ийде-күчин амыр ишке учурлайт.

А. Пятенко.

САЛЫМЫ ЈААН КИЖИ

Ада-Төрөл учун Улу жууда турушкан калапту жылдар З. И. Полякованын сагыжынан анчадала байрам күндерде чек чыкпайт. Оштү сакибас жанынан бистин гранды бузала, Советтин албатызына жуу-чак экелерде, Лиит кыс онынчы классты божодып турган. Жуунун баштапкы ла күнде-ринде Зинаида Васильевна бойынын күүниле фронтко бичиткен.

Озо баштап — Москвада снайперлердин школы. Жуунун баштапкы жылдарынын кату ла кызаланду ойи. Ол оны бойынын үүре-желези, Советский Союзтын Геройы Лия Магдагуловала кожо өткүрген. Жуунун учы да, жекү да жууктап келеткен ошкош, же сакибаган учурал кыстардын көп ижемжилерин бузуп салган.

1944 жылда 14 январьда гитлеровецтер бистин жуучылдардын Калининский областьта Насва станцияга эткен табарузын токтодорго, бастыра бар артиллериязынын одын алдында барып жаткандарга ууландырган. Жаан удабай бистин артиллерия удур адып баштаган. Кулак тунгадый күзүрт, табыш, снарядтардын жарылыжы.

Оштүнин адыжы кирелене берерде, «Коммунисттер ичкери!» — деп кыйгы угулган. Шак бу өйдө өштүнин пулемеды тынданала, жуучылдарды кыра аткылай берди. Өлтүрө аттырткан командир жыгылган, ичкерлеш токтогон. Бу уур учуралда Лия: «Ичкери, жагыс ла ичкери» деп сананып, ротаны жагы атакага көдүрген.

...Январьдын корон соокту түни киргелекте, өштү куйактанып, бөктөнгөн төн жер бистин колыска кирди. Ол күнде көп карыкчылду жылы-тулар болгон. Лия база өлгөн.

Бу жуу-согушта Зинаида Васильевна шыркататкан. Тыныш алынар кыска амырашта жагы командир кыстын куугара берген жүзин көрөлө, санбат жаар барзын деп жакарган. Жакару — ол жакару; бүдүрбеске болбос.

Жылгажактап брааткан Зина бойынын улузынан тын ырагалакта, үндер угулды. Кыракылап укса, эки кижжи немец тилле куучындашкылап тургулаары. «Фашисттер!» — деп, Зина билип ийди, шырказынын сызы да жоголо берди ошкош. Бомбанын орозына жажынып алган өштүлерге билдирбизинен жылып келеле, Зина мылтыгын озор жаар уулай тудуп, «Хенде хох!» — «Колын көдүр!» — деп кыйгырды.

Озо баштап фрицтер алаатын бергендер. Же оиндо бирүзи озордын алдында шыркалу үй кижжи болгонын көрүп ийеле, кенерте мылтыгын удур көдүрген, же адарга жеткелекте, бажы ойылып, жер жытай берди.

Экинчизи база мойножорго турала, арга жокто, мылтыгын туура таштап, колун уккур оро кбдурди.

Оштүни санбатка жүк арайдан жетиреле, Зина сагыжы энделип, жыгылып калды.

...Зинаида Васильевна Полякованын тургуза ойдого ижи чек жуучыл эмес, ол госбанктын контролеры. Комсомолдын Тбс Комитединин ого сыйлаган снайпер мылтыгы эмди музейде. Керектү болзо, ол ойто ло ижемжилү колдо болор.

В. Чичинов

КОМЛЕВИНГ ТАНКЫ

Муны журтта, Чуйдың жолынын жанында тыштын черетеп койгон жаан эмес тура турат. Журт ичиндеги туралардан бир де башказы жок. Је эртен-энгир улус бу турага улай ла келип јат.

— Василий Яковлевич, слер фронтко танкты канайда сыйлап бергенигер керегинде куучындап берзегер — деп, айыл эззинен јилбиркеп сурагылайт.

Бис те Комлевке келеле, оны бу сый керегинде куучындазын деп сурадыс.

Василий Яковлевич бис јаар нениг де учун удаан көрөлө, эмеш кө-дүрүңилү айтты:

— Ол уур јылдарда кажы ла советский кижн Төрөлисти корулап турган јуучылдарга не ле бар аргазыла болужарга кичеенген. Партиянын «Ончо арга-күчти фронтко!» деп эткен кычырузын бис акту јүрегистен јаратканыс. Ол тушта кажы ла советский кижининг јүрегинде бштүге коркушту бч күйген. Ол Төрөлин терен сүүгенин сүрекеј јарт керелеп көр-гүскен.

Василий Яковлевич араай туруп, жаан эмес кайырчактан бойынын документтерин чыгарып-келди. Анда ок военный билет јатты.

— Бу билетте јапшырган листокты көрүп тураар ба? — деп, айылдың эззи сурады. — Оны кечиро кызыл чийү тартылган. Бу чийүде не деп бичилген болтыр?

— «Броньдоп салган» — деп, мен јарт кычырдым. Онызы билеттин эззин тылда иштеерге артыргызып турганын јартайт.

— Је онызы керегинде мен айла куучындап бергейим — деп. Василий Яковлевич айтты.

Ол бир эмеш унчукпай отурала, онын кийнинде куучынын баштады.

Мен танк керегинде угарга јилбиркеп тургам, је Василий Яковлевич бойынын јиит јүрүми керегинде, төрөл орооны учун өткөн јуучыл јолдо-ры керегинде куучындай берди. Ол Россиянынг өштүлерине удурлажа тартыжуны јиит тужынанг ала баштаган болтыр.

— Октябрьский революциянынг алдында мен кааннын черүзинде болгом. Бистинг үчинчи пограничный полк Россиянынг гранин корыган. Онынг кийнинде мен ишмекчи-крестьяндардынг Кызыл Черүзине кирдим. Ак гвардеецтердинг бандаларын оодо согорында турушкам. Гражданский јуунынг ойинде көп јуу-согушта туружарга келишкен.

Коллективизация башталар тужында мен Јалаңайда јаткам. Колхозко

эң баштапкы киргендердин тоозында болгом. Мен ол тушта бичик-биликти эмеш ондоп турар, кандый да иштег жана баспас кижы болгом. Жит те, күчтү де... Колхозчылар мени бичикчи, не-немени жакшы ондоор кижы деп, 1933 жылда колхозтын председатели эдип тудуп алдылар.

Оног ло бери 1946 жылга жетире мен колхозты башкарып келдим. Ол өйдө жууларда ла походтордо тазыктырылган солдаттар фронттон жангылап турган. Бичикчи де, политический жанынан билгири де жаан улус. Ол тушта мени председателдин ижинен жайымдазын деп сурандым. Жуунун уур ойинде, журтта эр улус жок болордо, колхозты арга-куч жеткенче башкаргам. Эмди көп фронтовиктер жанып келген. Олордон председателди талдап алыгар дедим.

— Танк керегинде билерге жылбиркеп туругар ба? — деп, Василий Яковлевич менен сурады. — Керек мындый болгон. Жуу башталарда, мен азык-түлүкти белетеп алып, журт Советке келдим. Же алгылабады. Эмди тургуза тылда иштезин деп айдыштылар. Николай деп уулымды черүге алган. Же мен артып калдым.

Военкоматка, партиянын райкомына телефондодым. Мени, азыгы жуучылды, тылда ненин учун артыргызып жадыгар? Бу неге жараср неме? — деп чуулдана бердим.

Же телефон ажыра нени де жартаар аайы жок болды. Азык-түлүкти алганча аймактын төс журтына бардым. Же темей жорук болды. Ол тушта райкомдо меге мындайда айттылар:

— Василий Яковлевич, эмдиги өйдө сенен эң ле жаан туза тылда болор. Колхозты кемге артыргызайын деп турун? Журтта артканы жуу ле уй улус ла балдар не...

Военкоматта база анайда айдыштылар. Ол кызыл чийүлү листокты военный биледемде жапшырып бердилер.

Василий Яковлевич анайда айдып, эскирип калган военный биледин мега берди. Мен оны ачып, кайралдар керегинде страницада «Иштин Кызыл Маанызы ордени, 1942 жыл, 1 апрель» деп сөстөрдү кычырдым. Жуунун уур жылдарында колхозтын председатели мындый бийик кайралла темдектелген.

Ол өйдө Жалагайдын колхозчыларынын ижи жаан једимдү болгонын Верховный Главнокомандующийдин нөкөр Комлевке ийген телеграммазы јарт керелеп туру:

«Кызыл Черүге жетирип турган жаан килемјигер учун колхозтын коллективине ле Слерге, Василий Яковлевич, быйанымды ийип жадым».

— Төртөн үч жылда уулым фронтто корогон деп бичик келген. — Василий Яковлевич анайда айдып, көзинде көрүнип келген јашты арчып ийди. — Онын танкы күйген. Анайда жангыс уулыс Николай корогон. Олгөн уулды ойто тынду эдер арга жок деп, мен ол тушта сананып калдым. Же күйген танктын ордына жангы танкты тургускадый арга бар эмес пе?..

Ол өйдө Саратовский областъта «Стахановец» колхозтын председа-

тели Ферапонт Петрович Головатый бистин Черүниң фондына 100 мун салковой акча бергени керегинде газеттерде јетирүлер јарлалган. Головатыйдаг тем алынып, јууган акчаны черуге берзе кайдар? Танктардын јангы колонназын тударга јөмөлтө болзын. Айса бу акчага јазалган танк Николайдын јуулашкан дивизиязына берилер. Николай учун фронтовой најылары бчин алгай. Анайда сананып, эмегенле јөптөштим: «Јүс мун салковойды јууп албагайым. Је бир танкка јеткедий акча јуур аргам бар» деп санандым.

— Бу өйдө мени Кан-Оозына алдырдылар — деп, Василий Яковлевич оног ары айдат. — Партиянын райкомынын качызы көксимдеги санаамды биллип тургандый, менен сурады:

— Головатый керегинде кычырдыг ба?

— Кычырдым.

— Је, не деп сананып турун?

— Бир танкка јеткедий эдип, 70 мун салковойды берер аргам бар.

— Ол кире акча тургуза бар ба?

— Уйды, чочконы садып, трудкүнге келишкен акчаны алзам, јетен мунга јетирип аларым — дедим.

Комлев 70 мун салковойды јууп, орооннын коруланар фондына табыштырган. Бойы фронтко канча катап суранза да, Ада-Төрөл учун Улу јуунын фронтында ого јуулажарга келишпеген. Је андый да болзо, өштүни јенгерине јетирген онын јөмөлтөзи јаан болгон.

...Бир канча јылдар мынан озо Василий Яковлевич Муны јуртка көчүп алган. Эмди ол 77 јашту. Областной учурлу персональный пенсионер, коммунист, партийный јуундарда эрчимду туружып јат. Иштин Кызыл Маанызы орденине үзеери, ол В. И. Ленинниг чыкканынан ала јүс јылдыгына учурлалган юбилейный медальла кайралдаткан. Василий Яковлевич Комлевтин бастыра јүрүми бистин албатынын эрчимдү ижиле колбулу.

Ф. Демьянов.

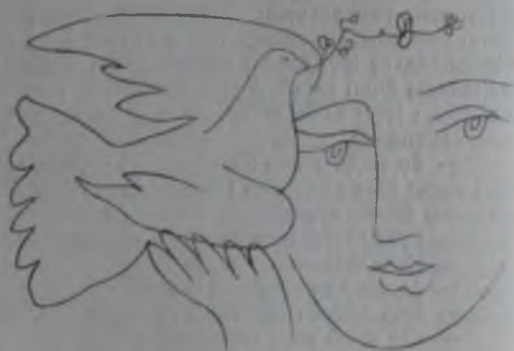
АТ-НЕРЕ ҮРГҮЛЛИГЕ ЈҮРҮМДУ

П. Самык

**СЕМЕН ТАРТЫКОВ
КЕРЕГИНДЕ СҮС**

Баштапкы бөлүк

(Командирдин жетирүүлери айынча бичилген)

I

«Туулу Алтайда Никольский журтта чыккан
Рядовой снайпер Семен Тартыков
Комсорго мынайда айткан:
— Менин үйүм Фрося
Тайгадан шүлүзин адып экелеле,
(Бисте ончозы чечен анчылар!)
Комсомолго ол тушта кирген.
Бистинг албатыда андый жаң бар —
Жаңыс ла жаан ан аткан кижиге
Мерген алып деп ат берилетен.
Семен заявленииэни берип айткан:
— Мен жаңыс ла казыр «ангы» жысам,
Ол тушта комсомолго кирер учурым бар.

Бир кун ол баштап ла
Эки фашистти «жыккан». —
Энирде оны комсомолго алган.
Ол ок тунде жинг снайпер
Амырбай, катап ла «андап» барган.
Таң алдында карагайга чыгала,
Кере тужине кыймыктабай отурган.
Оштунинг офицери траншейде көрүнерде ле,
Чечен анчынын огынан кыйбаган.
Je бу бйде фашист снайпер

Оны уур шыркалаган —
Жуучыл мөштөн жыгылган
Онын каны ак карга агып,
Кийимин, пыймазын өдө берген.
Же алтай агчы, тижин тырс тиштенип,
Олгөн болуп, кыймык та этпеген
Соокко көжүп тоггон немец
Арт-учында чыдашпай калган —
Чылаган бойы кыймыктанып ийген.
Семенинг мылтыгы күзүрт эткен
Аттырткан «үртүк» жерге түшкендий,
Карагайдын будактарын быжырадып,
Агаштан немец меч эткен..
Тун кирерде, жүрүмнү өчүп жаткан жуучылга
Нөкөрлөри жылып келип, чебер сүүртей берген.
Онон уур шыркалу жип снайпер
Эки айга госпитальда жүргөн
Ойто ол нөкөрлөрине жедип барарда,
Оны баштапкы жуучыл кайралы сакаган.
«За боевые заслуги» медаль ого табыштырылган».

II

«Бир күн өштүнүн коркушту атаказында
Фашисттин огынан командир божогон:
Мыны Семен кенерте сезип ийеле:
— Төрблс учун ичкери! — деп кыйгыла
Коруда жаткан улусту атакага көдүргөн.
Нөкөрлөри жагыс кижидий туруп чыгала,
Семенге баштадып, жөнүн алган.
Нөкөрлөри Семенди тын сүүйткен:
Ол табылу, керсү ле жалакай болгон.
Баштапкы ла өйлөрдөн ала
Ол парторг Иван Жеребцовло
Экү карындаштык эптү-жөптө жүргөн»

III

: «Бир катап Семен турган ротага удур
Немецтер ума жок танктарын атакага ийген.
Олор бу туштаг фронтты үзгөргө умзанган,
Же чек бол албай, коркушту «тигрлерин» ийген.
Артподготовка ыжы жайыла берерде,
Бастыра жалаң — куйакту бакалардый танктар.
Олордын табыжынан, адыжынан, күүлежинен,
Гусеницаларынын ончо немени

балбарып келип јаткан бајыражынан
Кижинин куды чыгар,
Куйка-бажы жымыраар.
«Тигрлерди» адатан артиллеристтер келгелек.
Тегин эмес, болот куйакту «тигрди»
неле тудар?

Граната ого тыгынбас —

Не болор? Қанайдар?

Је баштамырлу эрлү жуучыл

Гранаттарды жууй туткан.

бир эдип буулаган

Јаньмо ла гусеницага чачар керек.

Је көп гранатты ыраак чачып болбос ине.

Бу тушты бастыра жуучылдар көргөн:

Семен окоптог чыгара калып,

Бир кучак гранаталу танкка удура болгон.

Келип јаткан темир јеектинг

Алдына јада берген.

Бу тушта кресттү фашистский тагманын

Тамаштары јайрадылып,

От алыжып, јалбыш-отко туттурган

Орус нөкөри Семеннин кийнинен

Экинчи танкты анайда ок өртөгөн.

Крест тагмалу темир бакалар

мыны көрүп, коркыган,

Сүрдүрип јаткан пехотазын эчидип,

Јуу јеринен эрик јокто ырбаган

Анайда эки герой нөкөр

Кызыл жүрек ийдезиле

Ок өтпөйтөн јеек монусты

Јендеп чыгып, мөңкүликке арткан».

Экинчи бөлүк

(Поэттин айткан сөзинен)

●
«Мен Слердин чырайыгарды, Семен,
Алтай туулар чийүлеринен көрдим.
Мен Слердин ийдегерди, Семен,
Учар суулар табыжынаг угадым.
Мен Слердин жүрегерди, Семен,

Жалбыраган жалкын жалбыжынаг таныйдым
Мен Слердин жалтанбазаарды, Семен,
Алтай күжүрттер күзүртинен тыгдайдым.
Мен Слердин жалакайаарды, Семен,
Алтай жааштар шымыртынан эзейдим.
Мен Слердин ббөкбөрдди, Семен,
Алтай кайдагы баатырлардан сезедим

●
Мен эмди Слерден жаан.
Ол тушта Слер эмдиги менен жаш.
Меге бир тушта болор бежен-алтан жаш,
Же Слер качан да мөнкүлик ле жаш,

●
Бу Эрчим, бу Ийде, бу Оду, бу Чыдым
Тенериден, жерден, кайадан?
Болотты женип чыгатын
Бу тирү Жүрек кайдан?
Бу кижн бе, куулгазын ба?
Жок, бу — Кижн.

●
Бу — кижн Кижн болуп буткени:
Кижн Кижнинн үзе Улу кемине —
Бийигине, Элбегине тендей болуп келгени,
Жүрегиле жеткени.

●
Таштын эн беги — алмаз.
Кижнинн эн беги — алып,
Бир алмазга — туунын магы.
Бир алыпта — төрблдинн магы
Кырда болзо алмаз бүдер,
Кылыш көдүрер алып бүдер.

●
Ол теп-тегин
Курч кара көстү,
Одүрим от кылыкту,
Аба-жышта тайгада бөскөн
Туба укту алтай уулчак болгон.
Күскиде таадазыла кузуктап баратан.
Андап барза, адазы алатан
Узун тундерле Улагашевти угуп,
Ат-нерелу баатырларла кожо
Телекейди эбиретен, жонун корыйтан,
Кбсти жумбай таг адыратан

Албаты көбиле эмес, көксиле улу,
Кижн сыныла эмес, тыныла улу.
Семси, Слер биске — улу ла агару:
Бир ууш алтай албатыны
Телекейле тендеп салдыгар.
Женүчи баатырларыстын
Кылыгын көргүстеер,
Керсү албатыбыстын
Кемин билгистеер.
Төрөл Алтайн, Совет журтын корып,
Улу Россиянын уулыла
Антыгарлу наҗы болуп,
Эки албаты наҗылыгынын
Кеен сүрлү керези болуп,
Бир күнде бир часта кожо
Олүмге бардаар, мөнкүликке арттаар.

* * *

Кандый ырыс — јер үстинде
Улу эрлер бүдетени,
Улу улус, улу ус — озочылдар келетени.
Слер бисте јок болзоор,
Бийик јозок кем болор!
Улубысты кем көргүзер,
Улусты ого кем јүткүдер!

КЫЗЫЛ ЧЕРУЧИНИНГ СӨӨГИНДЕ

«Мында танылбаган кызылчерүчининг сөөгү»
(Сөөктүгү үстинде таштагы быяктык)

Салган сөөктүгү

үстинде ташта

Жалтыраган бичикке узак көрдөдүм.

Тоолу ла сөстөрдү

аайлабай тургандый,

Такып, такып кычырып турадым.

Таныш эмес айылдын эжигинде

Бичикти көрүп турганымдый.

Уйуктап жаткан кижини ойгозорго,

Жардына араай таптагамдый.

Танылбаган кем болотон?

Кажы жерден? Адыгар кем?

Калганчы кайдый сөстөр айттыгар?

Кандый оштү тынаарга жеткев?

Ол ыраак өйдө, кандый да күнде

Оштүгө удур кбргөнбөр мында.

Кем де болзогор, ороонымнын жуучулы,

Кунугуп турум мен жанаарда.

Энегердинг,

үйеердинг,

балагардын адынаг

Тымык, араай сананып турум,

Кару, улу, жарык, жаан

Төрөлистен келген болорым..

«Танылбаган кызылчерүчининг

Сөөгү мында салынган» —

Такып кычырып, эбире көрдөдүм:

Кандый көп эрлер жыгылган!

Кемдер,

кемдер слер, кайракан?

Ончогор слер

ол кату жылдарда

Кызылчерүчи деп атту келгенеер,

Онойдо артып калдыгар жажына.

Кемдер,

кемдер бу жаткан улустар?

Кем бодогон мындый болор деп?
Жер түбине сөйтөрүн салдырып,
Ады да жок жылыып калар деп? ..
«Танылбаган кызылчерүчинин
Сбөги мында салынган».
Такып кычырып, тым турадым,
Мен кенейте мында токтоп,
Суу кечерге турганымдый
Жаан кырдыг ажузында
Аттаг түжүп алганымдый.
Жүрүмнниг узун жолына токтоп,
Эбире көрүп, мен турадым
Туман серип, көп немелер
Көрүнгендий мен көрөдим.
Качан да болзо, кажы ла күнди
Жаан сананып өткүрейин
Солоңы болзын, жылдыстар күйзин,
Же кара жерди јарт көрөйин.
Кызылчерүчининг бу калганчы жери
Кызыл жалбыш оттый болзын.
Жер-телекей үстине
Тагдакталып көрүнзин

Венгрия, Секешфехервар.

ЛЕНИНГРАДКА

Ургүлжиге чактар өтсө дө,
Улгерлерде магын артар.
Уйелер омогын көргилеп,
Очпос отты улалтар.

О жаркынду, омок Ленинград,
Чакка жүрүмим — сениле!
Жайым адазы — Ленинград,
Жаантайын санаам сениле!

Революциянын агару кабайын
Оодорго тонокчыл жүткүгөн.
Ачананын кара колыла
Албатызын базарга сананган,
Олүм, оору, кыйыла
Албанга бактырар деп мууканган
Же кара санаалу өштүлөр
Омок, терең көгүстү
Коммунисттер барын ундыган

Ленинин чындык балдары
Отряд отрядла тургулаган,
Герой-городтын патриоттору
Оштүни токтодоп, түй соккон

Канзыраган калжу фашисттерге
Кижн күүни жендирбеген
Анзыраган тонокчы өштүгө
Ленинизм ийдези жендирбеген.

Жерде кызыл таң адарда,
Женү канонадазы башталган
Нева, Волховтын баатырлары
Төрбалин адап, атакага барган.

Жайым Алтайымды сананып,
Геройлорло кожо мен тургам.
Оштүлөрди коскорып,
Төрөл город учун турушкам

Кызыл тагдак Јерге келерде,
Оштўнини курчузы ўзўлген.
Кызыл тагдак Ленинградка келерде,
Фашисттер ийдези ўзўлген.

Јайымыс тууган Ленинград
Јер калыгына јаркын болот,
Јууда герой Ленинград
Кижиди ырызына јол кўргўзет

Јылдыстарга јеткен ороонымда
Сени кожондоп мен турум.
Јаркынду јўрўмдў Алтайымда,
Ленинград, сего мўргўйдим!

О, јаркынду улу Ленинград,
Чакка јўрўмим — сениле!
Революциянын адазы — Ленинград,
Јаантайын санаам сениле!

Ургўлјиге чактар ўтсў дў,
Улгерлерде сенин магын артар.
Ўйелер омогын кўргилеп,
Ўчпўс отты улалтар

ЛУУНЫҢ ЖАЛАНЫНДА

Агарган карлу
Москва жанында
Атака тушта
алтай уул жыгылган..
Көгөргөй Бадышта
кышкы жабыс кун
Көзине көрүнбей,
жажына жылыйган.
Жагыскан өскүс
карагай үстинде
Жаркынду жылдыстар
өчкүлөп бараткан..
Же өлөрдөгү озо
эрини тартылып.
Жерин кучактап,
алтай уул айткан:
«Азыраган адам,
эмискен энем,
Алтай жерим,
слер ыраак, ыраак!..
Карлу жалаңда
кайран сөөгимди
Кандый кижиден
жуу деп сураар?..
Кару нажылар
өштүни истешип,
Кайа көрбөй,
жүргүлөй берген.
Алтайы учун,
Россия учун
Анайып алтай уул
жүрүмин берген
Жажыл шинельдү
өштүлөр ортодо
Жагыскан жуучыл
куйунига бастырган.

Алтай уулдын
 јиндине кайкап,
Ай карыгып,
 ўстинде турган.
Кунукчыл соккон
 куйунды ѓткўре
Куба чѓлдѓрдин
 бѓрўзи улыган.
Соој јаланга
 солдаттар ортодо
Сомы элбендеп,
 јаланга ууланган.
Је ачана анды
 кайра чочыдып,
Алдында онын
 ўй кижи турган.
Алтай јуучылды
 кол чанакла
Айлына тартып
 ол бараткан
Орус јангыла
 арутап јунала,
Оног ѓксѓп,
 кѓнгкѓрѓ јыгылган.
Огороды ичинен
 ороны казала
Орус эне
 јуунадып салган.:
Узбек, алтай,
 якут энелер
Уулдарына ыйлап,
 чачтарын јулган.
Уулдардын сѓѓктѓрини
 орус энелер
Ол ыраак талада
 кунугып јууган.

АЛТАЙ БААТЫРЛАР

Карагол-Бажында
Бир жылкычы.
Ол эки бутту,
Je жагыс колду.
Жайлугуш ичинде
Экинчи жылкычы.
Ол эки колду,
Je жагыс бутту.

Бирүзи колын
Узе аттырткан
Коркушту тартышта,
Агака тушта.
Экинчизи будын
Окопто артырган
Эрик жоктог —
Осколоктог.

Анда,
Күнбадыш талада,
Олордыг шырказы —
Эр жажында
Мында,
Күнчыгыш талада,
Олордыг шыразы —
Ээр кажында.

Жок! Олор
Жангаксып канайтсын —
Жуучылдар јеринде
жаантайын!

ТҮШ

Мен качан да адам деп кыйгырбагам,
 Мея качан да адам деп ыйлабагам.
 А бүгүн та кайттым болбогой,
 Уур түштерге бастырып,
 Карыкчыл санааларга улаарып,
 Чек өскө ороон түбинен,
 Сымсту бала жүрегимнен
 Ачу кыйгыргам:
 «Адам, адам, адам!»
 Түжимде өртөлгөн город көргөм,
 Жуучылар шеренгалары турган.
 Мен олардын алдыла жүгүргөм,
 Кыймык жок чырайларды айкапта,
 «Адам, адам!» — деп кыйгыргам.
 Ун жок колонналар экчелип,
 Ышту ыраактарга ууланган.
 Ол колоннанын бирүзүндө
 Адам брааткан.
 Мен ого жежиңип,
 Женинен бек туткам.
 «Адам, адам тирүү!» — деп,
 Сүүнип каткыргам.
 Онын чырайы соок,
 Базыды сүрсөкөй түргөн.
 «Уч ле минутка
 Оройтыдың, балам» — деген.
 «Качан жанараар, ада? — деп,
 Тынастап сурагам. —
 Колонна кандый жерге
 Ууланган?» — деп кайкагам.
 «Бис кайра келбесиз — деп,
 Адам үндөнгөн. —
 Уч ле минутка
 Оройтыдың, балам», — деген.
 Ол качан да келбесин
 Мен кенете сескем,

Колоннаныг кийинег
Онтулу кыйгырам:
«Эй, адам! Адам!»
Батальондор, роталар
Чубажып өткөн,
Мен жаар олоордын
Кемизи де көрбөгөн.
Уур көлөткөлөрдий
Олор барган.
Ундылбаган кожондый
Жүрегимде сус арткан..
Бу улу өйлөргө
Та мениг амадуум барган,
Та айлаткышла айланып жүрелө.
Адамнын калганчы сөзү
Уйкулу түндө жүрегимди тапкан.
Уур, ырысту түш болуп,
Бурылбастан бурылып, чочыткан.
Ойгонып келеле, уйуктабай,
Көстөрүм кургабай отурдым.
Колымда ручканы,
Автоматтын стволун туткандый,
кезе туттым.
«Бир үйеге
Оройтыдым, ада» — деп,
Тымыкта унчуктым.

УЛУС ЛА БЫЛОР

Мен бу атомду чакта
 Чаган айда чыккам,
 Бу атомду чакта
 Чакка туштагам.

Јерлик андар
 Олтүрип жигем,
 Јерден көгбзин де
 Қазып билгем.

Јаш, кичинек
 Уулчак тужымда,
 Адаларыс бистин
 Јууда тужымда,
 Туралар тудуш ла
 Қарануй деп бодогом,
 Керосин ле тусты,
 Қартошко ло калашты
 Кудай јерининг
 Байлыгы деп бодогом.

Мен бир де катап
 Сахар жибегем тойо,
 Табылза, таарын да
 Јнп койгодый болгом.
 Қалаш деп аш
 Кандый тату болгон!
 Качан да ого
 Тойбозым деп бодогом...

Адалар кайда да
 Јуу јеринде.
 Эртең-эңир —
 Энелер иште.
 Сүўйчи дегени не?..
 Байла, эртелеп
 Энези иштег јанары.
 Ырыс дегени не? .

Байла, тузакка
 Койон түшкени..
 Қижининг јүрүми,
 Байла, үргүлјиге мындый:
 Каткы ас,
 Сүўнчи ас,
 «Адам» деп айтпас,
 Ол — јууда.
 Ол — сақылта,
 Кбстө — јаш,
 Бойын — јаш ..

Мен бу атомду чакта
 Чаган айда чыккам.
 Төрөлим јууда —
 Чакка туштагам.
 ..А бүгүн Јаңы јыл!
 Јаантайын ла
 Мындый бол!
 Көрзбгөр,
 Бу турада,
 Бу столдо
 Кандый калаш!..
 Көрзбгөр,
 Улус кандый омок,
 Кандый јараш!..

Јаңы јыл —
 Јаңы ой!
 Менин уулдарым, байла,
 Јүрүм чактын чакка ла
 Бу ла мындый деп бодоп јат:
 Каткы, ырыс — јажына,
 Эне-адазы — јанында ..
 О, ойдинг бскбзин,
 О, улустын салымын!

Москва, 1968 ј.

* * *

Ырады жуулар күзүрги,
Слер эмди кайда, назылар?
Боро шинелигерди уштыла.
Кайда бардаар, жуучылдар?
Уур шырканы ундыла,
Улу иштерге барганаар
Бешжылдыктар бүдүрген,
Берлинди алган баатырлар.
Амыр иште жуудады
Јана болбос солдаттар
Атакага баргандый
Арырын билбес адалар.
Билерис, өй өдүп јат,
Слер жүрүмнелер ырайдаар.
Кажы ла жыл астап јат,
Јуудан јанган солдаттар.
Јемүннелер байрамы келгенде,
Јергележип слер базадаар,
Ак јарыкта ырысты
Очүрбей корыган адалар.
Бүгүнгү јайым күн учун
Алкыш слерге, солдаттар.
Мөңкүликке тирү алтаган
Олүми јок жуучылдар

ОЛОН ЧАБЫН

Кызылгат бышкан Олѳи чабын.
 Жилектер жыды кейде толо.
 Уур чалгыны ѳрѳ кѳдѳрген
 Ийде ас, калак, кичѳ колдо.
 Чаптыган тайганын бажынди
 Чапкыр туман тартыл калган
 Карган таадак кангазы ышталып,
 Кайын тѳзинде чалгы таптаган.
 Уур жуунын ол жылдарында
 Уулчактар бис ѳлѳнгѳ баратанымс.
 Адалар тудунган курч чалгыла
 Аркабыс бѳктелип, ѳлѳн чапканыс.
 Жараш жѳтту чечектер, ѳлѳндѳр,
 Жалбак эмес жолдо кырлайган,
 Жаш бойыстын жежил эмес
 Ойыны жок жѳрѳмис башталган.
 Жапашта тѳнде уйкум келбей.
 Жадатан эдим адамды сананып.
 Олѳн чабыннын тымык аразы
 Келетен эди гандый кажайып

Медленно

А - - - - -

Уу - нын уур жол - до - рын от - кон

р

Ал - таи у - ул - дар, ал - таи у - ул - дар,

Сар - ы - то, дөң көп на - ы - лар жөн - жас - та - нып жыгыл -

ды - лар, тө - рөң - жөр - дөң ы - раак арт - ты - лар.

р

Ая тай ч - ул - дар, ая тай ч - ул - дар,

от кон жуу-чак ты чи - ды - баяр

Ос күс ке арт, кан чул - да ры а - да -

лар дак эм - ди яан,

ЭР БО. АУП Ө. ЗЭП ЧЫ - ДА - ГАН. ЭЧЧ - ЧАМ ТУ ИЕР ДЕК ЯАН.

БА. ГАН А - ДА РА. РЫН О. ЛОР СО - ЛЫ - ГАН.

АЛ - ТАМ Ч - УЛ - ДАР, АЛ - ТАМ Ч УЛ - ДАР,

В темпе марца

СЛЕР. ГЕ И. ЖЕН - ГЕН Я. ДА - ЛАР. СЛЕР. СЕ ЭМ -

ди де је - ния э. мос, ая. тая у - ул - дар, ая. тая

у - ул - дар. а - да. лар ю. лыи ун. ды - баар,

о. лор. го чын. дун бо. лы. гар. у - ул. лар. дак. слер. ја.

на бас. па. гар, ая. тая у - ул - дар, ая. тая

40 ДАР ТЫ. РОД.ГО ЧИИ ОМКА ТЫР. ДАР.

This system contains the first two staves of a musical score. The top staff is a vocal line in G major, 4/4 time, with lyrics in Cyrillic. The bottom staff is a piano accompaniment in G major, 4/4 time, with a treble and bass clef. The lyrics are: 40 ДАР ТЫ. РОД.ГО ЧИИ ОМКА ТЫР. ДАР.

59 ТЫР ДАР

This system contains the next two staves of the musical score. The top staff is a vocal line in G major, 4/4 time, with lyrics in Cyrillic. The bottom staff is a piano accompaniment in G major, 4/4 time, with a treble and bass clef. The lyrics are: 59 ТЫР ДАР

АЛТАЙ УУЛДАР

(Кожон)

Јууныг уур јолдорын өткөн
Алтай уулдар, алтай уулдар,
Слер ортодон көп најулар
Јен јастанып јыгылдылар,
Төрөл јерден ыраак арттылар.
Алтай уулдар, алтай уулдар,
Өткөн јуу-чакты ундыбаар.

Оскүске арткан уулдары
Адалардан эмди јаан,
Эр болуп өзүп чыдаган,
Јуу-чакту јерден јанбаган
Адаларын олор солыган
Алтай уулдар, алтай уулдар,
Слерге иженген адалар.

Слерге эмди де јенгил эмес,
Алтай уулдар, алтай уулдар
Адалар јолын ундыбаар,
Олорго чындык болыгар.
Уурлардан слер јана баспагар,
Алтай уулдар, алтай уулдар,
Төрөлгү чындык баатырлар.

БАЖАЛЫКТАР

Кем де уидылбаган, не де уидылбаган

Б. Алушкин. Төрөлүстүң улу жегүзи	3
Н. Гальчук. Олор Төрөлүсү учун жуулашкан	8
Я. Бражников. Оштүңи жегеринде Туулу Алтайдыг жөмөлтөзи	17
В. Любушкина. Медик үй улус Улу жууда	24
И. Мамруков. Кан-Чарастыг жуучыл мага	28

Жууныг жылдарындагы поэзия

Жанга Бедюров. Алкыш жақылта. (Албаты жуучылдарды алкаганы)	31
Ойто каруу черт (Жуучылдыг жандыра айтканы)	32
Павел Кучияк. Эиезиниң жақылтазы	33
Иван Тантаев. Темирдий маршал	36

Жуучылдар эске алынат

И. Шодоев. Ер ле тенери күйген жуулардан	36
I. «Бир де алтам кайра баспа!»	—
II. Ойто ло от-калапта	38
Т. Майманов. Слер кайда, кару нөкөрлөр?	41
Алтайдан Берлинге жетире (Б. Шумаровтыг эске алынганын бичиген кнжи Ч. Кискин)	49
И. Кочеев. Ленинградтыг күндүлү кижизи. Жууныг жолдорыла. Октордын ортозында. Ленинградтан Либавага жетире	50
И. Кокуркин. Ады жок межелик	56

Олордыг ады-жолы мөңкү

Ф. Демьянов Герой-бистиг жүрегисте	57
М. Качкышев. От-калапты өткүре	61
Аржан Адаров. Солдаттыг жолын неле кемжири	68
А. Попов. Подто эмдиге уидылбаган	72
Аржан Адаров. Жуучылдыг жегүлү жолы	76
Б. Укачин. Савдинниг эки жүрүми	81
К. Төлөсов. Нөкөри керегинде сөс	86
И. Кочеев. Уидылбас	90
З. Казагачева. Олор Улаганның уулдары болгон	96
Д. Пятенко. Алтайдыг аткыры	100
В. Чичинов. Салымы жаан кижги	103
Ф. Демьянов. Комлевтиг танкы	105

Ат-нере үргүлжиге жүрүмдү

П. Самык. Семен Тартыков керегинде сөс	108
Э. Палкин. Кызыл черүчиниг сөбгинде	113
А. Саруева. Ленинградка	115
Лазарь Кокышев. Жууныг жалагында	117
Б. Бедюров. Алтай баатырлар	119
Аржан Адаров. Түш	120
Б. Укачин. Улус ла бөйлөр	122
К. Козлов. «Ырады жуулар күзүрти» Алтай тилге Аржан Адаров көчүрген	123
Г. Кондаков. Олөң чабын. Алтай тилге А. Адаров көчүрген	124
Алтай уулдар. (Кожон)	130

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Е. Г. Мултуева (гл. редактор), В. О. Адаров, И. В. Шодоев, В. Т. Самыков,
Э. М. Палкин, Б. Я. Бедюров, Б. У. Укачин.

ЗВЕЗДА ГОР

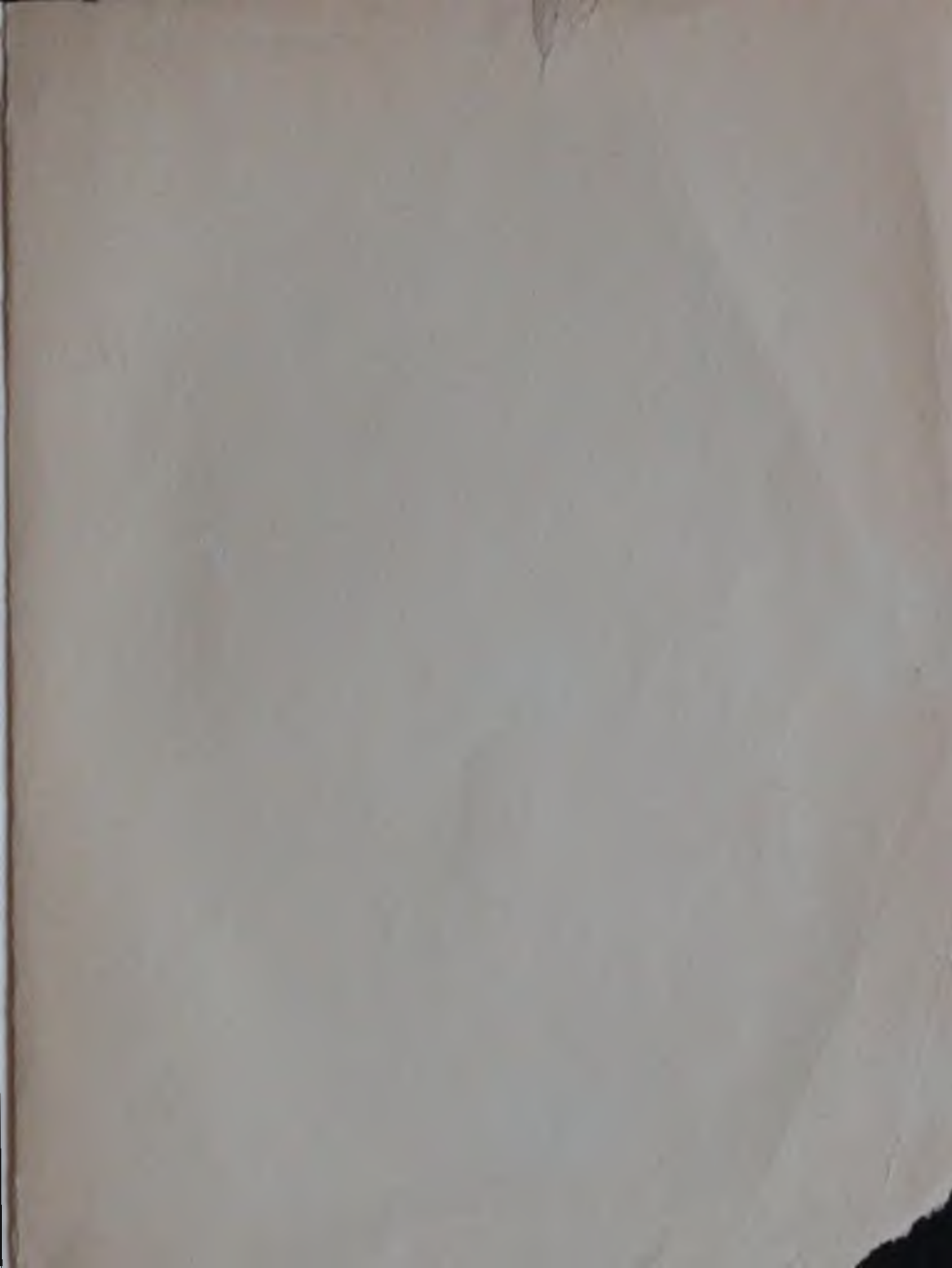
Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Ответственный редактор Е. Г. Мултуева
Редактор З. С. Суразакова
Художник И. И. Ортоңулов
Художественный редактор В. И. Ортоңулова
Технический редактор М. Г. Шелепова
Корректоры А. И. Тодошев, А. А. Боконокова

Сдано в набор 4/III 1975 г. Подписано к печати 15/IV 1975 г. Формат 70×84¹/₁₆.
Усл. печ. л. 8,9. Уч.-изд. л. 8,25. Вклейки 0,75. Бумага тип. № 1. Тираж 1000 экз.
Заказ 24. Цена 53 коп. АН 16221.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск,
ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

53 АКЧА